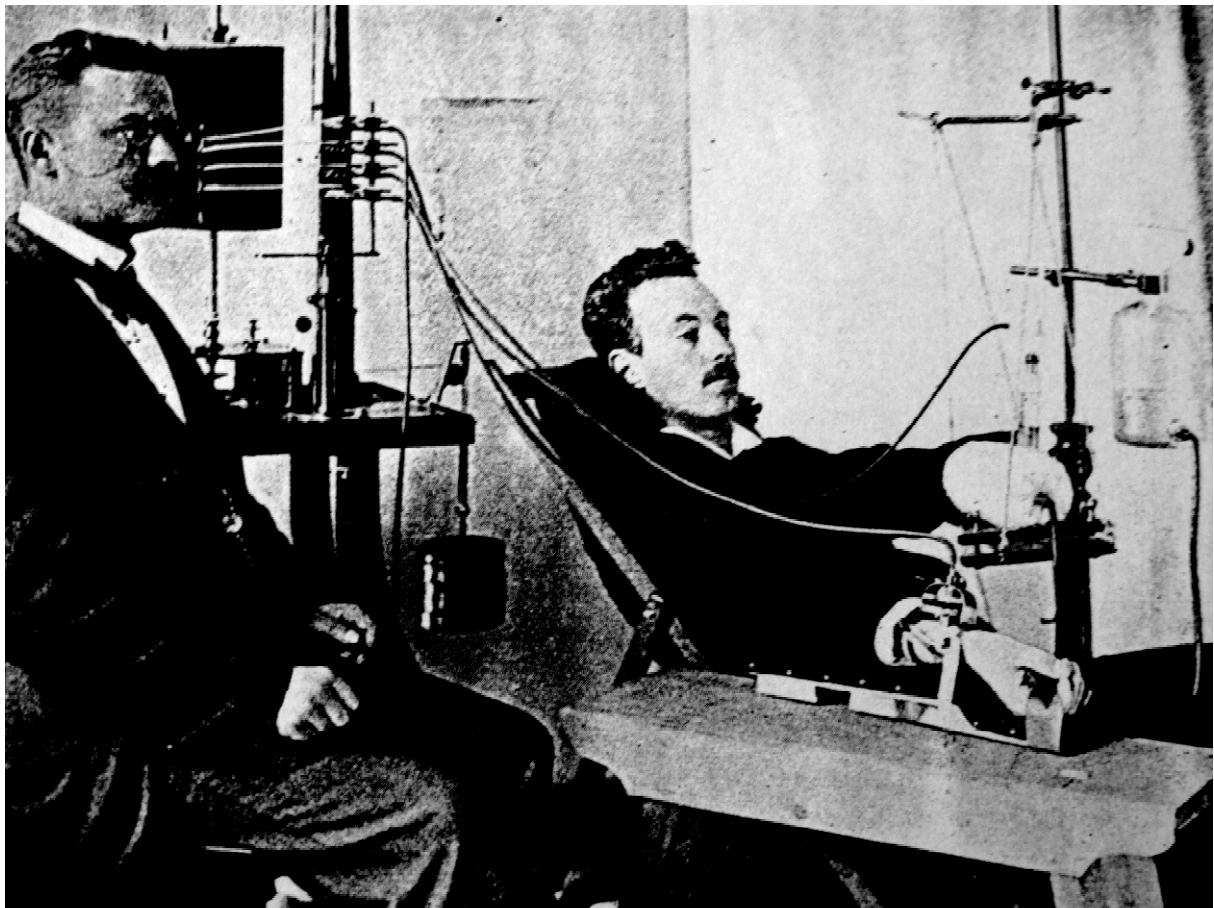

Lunds universitet
Historiska Institutionen
HIS 204
Seminarieledare: Kristian Gerner
Handledare: Yvonne Maria Werner
2007-03-07

Den objektiva andligheten.

En diskursanalytisk undersökning av psykologiämnets etablering i Lund.

Bilden hämtad från Alfred Lehmans bok *De sjælslige tilstandes legemlige ytringer*, Köpenhamn, 1898

Moa Goysdotter

I) INLEDNING	3
1.1 <i>Disposition</i>	5
1.2 <i>Hypoteser och teoretiska avgränsningar</i>	7
1.3 <i>Teoretiskt perspektiv</i>	8
1.3.1 <i>Diskursen – rummet mellan språket och verkligheten</i>	8
1.3.2 <i>Subjektet – den splittrade aktören</i>	10
1.3.3. <i>Vetenskap, objektivitet och makt</i>	12
<i>Antagonism, hegemoni och makt</i>	13
<i>Sanning, vetenskap och makt</i>	13
1.3.4. <i>Olika typer av vetenskaplighet</i>	14
<i>Naturvetenskap</i>	14
<i>Icke-naturvetenskapliga diskurser och annat vetande</i>	16
1.3.5 <i>Teoretisk slutsats</i>	17
1.4 <i>Syfte och frågeställningar</i>	19
1.5 <i>Avgränsningar av litteratur, källmaterial och metod</i>	19
1.6 <i>Källmaterialet</i>	20
II) TIDIGARE FORSKNING OCH HISTORISK BAKGRUND	23
2.1 <i>Per Axel Samuel Herrlin (1870 - 1937)</i>	23
2.1.1 <i>Herrlins politiska hemvist</i>	24
2.1.2 <i>Herrlins akademiska befattningar</i>	25
2.2 <i>Herrlins subjektpositioner</i>	25
2.2.1 <i>Experimentalpsykologen</i>	26
<i>Experimentalpsykologins födelse</i>	26
<i>Det franska fallet</i>	27
<i>Det danska fallet</i>	28
<i>Det svenska fallet</i>	28
<i>Psykologin som vetenskap enligt Herrlin</i>	30
<i>Det ockulta som forskningsfält</i>	30
<i>Mot pedagogik och samhällsrelevans</i>	32
2.2.1 <i>Akademikern</i>	33
<i>Den filosofiska diskursen</i>	33
<i>Boströmianismen</i>	34
<i>Johan Jakob Borelius</i>	35
<i>Filosofins nya roll som vetenskapens självmedvetande</i>	35
<i>Strider på det filosofiska fältet</i>	36
<i>Experimentalpsykologins kamp för vetenskaplig legitimering</i>	37
<i>Pedagogikens kamp för vetenskaplig legitimering</i>	38
2.2.2 <i>Spiritismmotståndaren</i>	39
<i>Forskningsläget</i>	39
<i>Avslöjanden</i>	41
2.2.4 <i>Esteten</i>	42
<i>Att förklara konstnärssjälen med läkarens ögon</i>	42
<i>Bror Gadelius – en psykiatriskt grundad kulturkritiker</i>	43
<i>Hans Larsson och läran om intuitionen</i>	44
2.2.5 <i>Naturvetenskapsmannen</i>	44
<i>Paradigmet</i>	44
<i>Naturvetenskap i Sverige och Lund</i>	45

III) SJÄLSLIVETS UNDERJORDISKA VÄRLD	49
3. Inledning	49
3.1 <i>Teoretiska och metodologiska utgångspunkter</i>	50
3.2 <i>Syfte och frågeställning</i>	50
3.3 <i>Källmaterial</i>	51
4. Förklaringsmodeller till det omedvetna	52
4.1 <i>Den medicinska förklaringen till det omedvetna</i>	53
4.2 <i>Den psykologiskt filosofiska förklaringen till det omedvetna</i>	55
4.3 <i>Den spiritistiska förklaringen till det omedvetna</i>	58
5. Prinsessan och Professorn - argumentationen	59
5.1 <i>Prinsessan Karadja (1868 – 1943)</i>	60
5.2 <i>Herrlins filosofiska ståndpunkt och hans uppfattning om det omedvetna</i>	60
5.3 <i>Prinsessan Karadjas syn på det Omedvetna</i>	63
5.4 <i>Anomali, Telepati och Telegraf</i>	65
6. Avslöjanden	68
6.1 <i>Två exempel – Fru Rothe och Fru Abend</i>	68
6.1.1 <i>Fallet Fru Rothe</i>	69
6.1.2 <i>Fallet Fru Abend</i>	70
6.2 <i>Mediets tillräknelighet</i>	72
6.3 <i>Sammanfattning och avslutande utblick</i>	73
7. Litteratur- och källförteckning	75

I) Inledning

”Tänkare! Hvarför stannar Du vid fenomenet som läkaren?
Hvarför inte öfverstiga (transcendere) muren och se hvad som finns bakom?
Det var ju det osynliga jag ville se! Det synliga se alla!
Efter fysiken: metafysiken! som är filosofens; kom snart med den! filosof!”

/August Strindberg¹

Strindberg var arg. Hans gode vän docenten i filosofi Axel Herrlin hade i sin nyutgivna bok *Snille och själssjukdom* förklarat författarens geni utifrån en abnormpsykologisk ståndpunkt. Problemet för Strindberg var emellertid inte att hans konstnärsgeni relaterades till psykisk sjukdom. Det var att Herrlin i sin medicinska analys hade koncentrerat sig på en materiell förklaring av konstens upphov, och förbisett den andliga.

Herrlins ambition att förklara en traditionellt metafysiskt grundad verksamhet som konstnärskapet med den naturvetenskapliga lagbundenhetens matriser andas förra sekelskiftet. Även esprin kunde - och borde - underkastas analys. Vid denna tid var liknande slitningar mellan mekaniska, kroppsliga, materiella förklaringar och andliga, metafysiska, esoteriska sådana ett mycket påtagligt inslag i såväl den vetenskapliga som den samhällliga debatten; särskilt i frånvaro av ett psykologiämne, som kunde förklara människans till synes paradoxala syntes av ande och kropp. Det är om födelsen av ett sådant vetenskapligt studerbart objekt och av den nya vetenskap, i vilkens hägn detta objekt kunde studeras, som följande text kommer att handla.

Slitningen brukar traditionellt anses ha pågått mellan materialister, naturvetenskapsmän och läkare, som tänkte sig att allt kunde förklaras utifrån en materiell naturvetenskapligt empirisk testbar basis och dem som inte var lika övertygade om att så var fallet – de som erkände en med naturvetenskapliga metoder oförklarbar och andlig dimension, som inte befann sig inom räckhåll för det naturvetenskapliga laboratoriet. I denna kategori återfinns alla former av religiösa anhängare, de flesta konstnärer och andra vetenskapsmän som, trots naturvetenskaplig motvind, av

¹ Ur brev från August Strindberg till Axel Herrlin 7/10-03, Samling Herrlin, A., Lunds universitetsbibliotek, (LUB)

olika anledningar klängde sig fast vid mer metafysiska och humanistiska förklaringsgrunder. Klyftan mellan de båda lägren har traditionellt ansetts vara bråddjup. Men det är inte hela sanningen. Naturvetenskapen var visserligen dominant under 1800-talets senare hälft, men i och med att dess till synes ointagbara fort av empiriskt grundade bevis mot slutet av seklet uppvisade allt fler bristande förklaringsmodeller, gav detta spelrum åt nya typer av teorier exempelvis om människans natur. Den mest betydelsefulla anomalin var just att den andliga dimensionen av människan inte hade kunnat förklaras enbart utifrån de naturvetenskapliga experimenten, utan blev grunden till ett svårtystat krav på att en utvidgad förklaringsmodell behövdes. En förklaringsmodell, som kunde förklara båda de halvor av människan, som Descartes en gång kluvit henne i, och ena henne under en vetenskaplig beteckning som ett studieobjekt. Det höjdes krav på att även det andliga skulle studeras under naturvetenskapens beskydd. Detta krav restes i synnerhet från två håll.

En av de två intressenterna som i Sverige, liksom i många andra länder, ville fixera en förklaring av människans natur och konstitution inom ramarna för religionen *och* naturvetenskapen samtidigt, var spiritisterna. Med naturvetenskapliga förtecken ville de förklara människan som en andlig varelse och därigenom i förlängningen nå fram till ett vetenskapligt bevis för Guds existens. Naturligtvis skulle ett sådant bevis innebära att religionen var överordnad all form av vetenskap. Å andra sidan fanns det embryo till experimentalpsykologi, som i Sverige fanns representerat av en knapp handfull akademiker, vilka till skillnad från spiritisterna ville inlemma en förklaring av människan i ett modifierat naturvetenskapligt paradigm, som utökats med en andlig dimension öppen för mer metafysiskt betonade förklaringar – men med naturvetenskapen som överordnad princip. Även experimentalpsykologernas tanke var att människan kunde förklaras både som andlig och fysisk varelse med hjälp av ett i huvudsak naturvetenskapligt förfaringssätt. Företrädarna för denna experimentalpsykologiska syntes mellan de traditionellt naturvetenskapliga förklaringsmodellerna och nya mer humanvetenskapliga teorier kom att föra en utdragen kamp för sin vetenskapliga legitimering i Sverige. Denna kamp syns kanske tydligast, då man undersöker den konkreta åverkan på universitetets institutionella historia, som protokoll och sakkunnigutlåtanden från tiden bär spår av. Men kamp pågick inte bara mellan experimentalpsykologer och universitetets restriktiva materialister eller filosofiämnets boströmianska empirimotståndare utan också i allra högsta grad mellan experimentalpsykologerna och spiritisterna. För att uppnå status av vetenskaplighet, vilket nu som då närmast var ekvivalent med naturvetenskaplighet, var det viktigt för experimentalpsykologerna att avgränsa sig mot spiritisterna genom att bevisa deras teorier felaktiga. Och lika viktigt var det för spiritisterna att skapa sig en vetenskapligt legitimerad profil genom att hävda sig och försvara sig mot experimentalpsykologernas angrepp. Argumentationen kantas av en rad logiska saltomortaler.

Ur denna väv av historiska uttalanden stiger en rad intressanta frågor fram, vilka väckt mitt intresse för spåren av denna nu bortglömda diskussion. För det första är jag fascinerad av människan som en syntes av materiell kropp och immateriell ande, och hur människor genom tiderna har utforskat, skildrat, förklarat och försökt överbrygga det avstånd som skapats mellan dessa två. För det andra är jag intresserad av hur och varför naturvetenskapens objektivitetsideal blivit rådande norm även för all övrig vetenskaplig aktivitet, och hur detta förhållande mellan de olika vetenskapstyperna har hållits vid liv och legitimerats genom historien. Det är dessa mycket stora och ofta paradoxala gåtor, som utgör utgångspunkt för föreliggande undersökning.

Dessa till synes ofrånkomliga problem har med största sannolikhet existerat så länge den vetenskapsintresserade människan funnits, och gör definitivt så än i dag. Men kanske aldrig har paradoxen varit så tydlig som vid tiden för förra sekelskiftet och vid uppkomsten av experimentalpsykologin och vid den något senare akademiska institutionaliseringen av psykologiämnet. Argumentationen mellan intressenterna kring denna omkastning av det vetenskapliga fältet bär på en fascinerande nu bortglömd, men evigt aktuell, historia om ett projekt att vetenskapligt förklara människan både som en materiell kropp *och* som en andlig varelse. I min avhandling har jag tänkt följa den experimentella psykologins etablering och utveckling till akademiskt rumsrent ämne i Lund och Sverige mellan åren 1890 – 1912. En händelse som har filosofie docenten, sedermera professorn i psykologi och pedagogik, Axel Herrlin som huvudperson. Även experimentalpsykologernas nemesiss, spiritisterna, i Sverige med prinsessan Mary Karadja i spetsen, kommer att spela en framträdande roll som experimentalpsykologins och Herrlins evige ärkekombattant. Tanken är att studien ska bli en undersökning av dem som ville göra ett försök att bosätta sig på den traditionellt minerade marken mellan metafysik och naturvetenskap. En undersökning av om och hur de lyckades med sin ambition. Och en undersökning av varför eller varför inte.

1.1 Disposition

En av de centrala motsättningar som kommer att studeras i arbetet är den mellan naturvetenskap och andra vetenskapstyper, vilket kommer att avspeglats på många sätt inom undersökningen. Mitt teoretiska resonemang kommer därför delvis att centreras kring frågorna *varför* och *hur* naturvetenskap kan anses skilja sig från annan vetenskap. Detta för att kunna förstå hur och varför uppdelningen gjorts i historien. Denna typ av frågor kommer också att kompletteras med en diskussion kring subjekt och diskurs, vilka utgör huvudbegrepp för min valda diskursanalytiska metod. Begreppen är allt annat än oproblematiserade och kräver en del reflektion innan de kan tillämpas i en undersökning av den här typen. Efter det teoretiska avsnittet kommer jag att presentera de avgränsningar som kommer att strukturera

mitt arbete. Därefter kommer jag att diskutera och presentera mina källor. Det efterföljande avsnittet om tidigare forskning kommer att vävas samman med bakgrundskapitlet, som skisserar de diskurser jag kommer att relatera min empiriska undersökning till.

Avhandlingen är tänkt att bestå av olika kapitel, som tar upp olika frågor, vilka ryms inom den övergripande frågeställningen. Troligen kommer de att vart och ett närmre utreda en diskurs och en av Herrlins positioner inom dessa diskurser – i detta fall positioner mer eller mindre relaterade till den samhälleliga strukturen - som verkat utformande för den experimentalpsykologiska diskursen. Det är också tanken att varje kapitel ska inledas med en närmare redogörelse för de diskursiva praktiker, som på olika sätt är inblandade i kampen om att påverka diskursens utformning. Ett källmaterial aktuellt för en sådan ambition är förstås enormt och ohanterligt. De diskurser som tas upp i avhandlingens olika kapitel är därför utvalda av mig beroende på källmaterialets kvantitet, det vill säga hur mycket material det finns, och kvalitet, det vill säga hur intressant jag bedömer det vara för min frågeställning. Ett av kapitlen kommer exempelvis att fokusera på Herrlins intresse för de litterära författarna och konstnärsgeniets relation till galenskapen. Herrlin var under Strindbergs lundatid en av författarens närmaste vänner och har i sin forskning kring konstnärsgeniet och galenskapen exemplifierat med Strindbergs psykiska sammansättning. Här möts konsten och naturvetenskapen, men upprättar också gränser mellan varandra. Ett annat kapitel har jag tänkt ägna åt Herrlins kamp för att etablera experimentalpsykologin inom universitetsvärlden. Det finns, i förda sammanträdesprotokoll och sakkunnigutlåtanden, utförliga redogörelser för varför Herrlins forskning inte ansågs passande från universitetets sida, och i besvärsskrifter ventilerar Herrlin sitt missnöje över det - i hans tycke - stagnerade systemet. Det är inte omöjligt att skilda teorier kommer att användas, så att säga, lokalt inom de olika kapitlen. Institutionshistorian kräver exempelvis sin kompletterande Bourdieu. Det övergripande vetenskapsteoretiska-diskursanalytiska perspektivet kommer emellertid naturligtvis att behållas som en samordnande princip.

I min empiriska undersökning, vilken är tänkt att utgöra ett utkast till *ett* sådant kapitel i det tänkta större avhandlingsprojektet, kommer jag att undersöka den kamp om betydelsefixering av ett begrepp som utmärkte sig som en naturvetenskaplig anomali, och som utspelar sig mellan spiritister och Axel Herrlin under 1900-talets allra första år. Det är framför allt spiritisternas ledare, prinsessan Mary Karadja, som i en öppen debatt med Herrlin strider med denne om att stipulera betydelser kring vad *det omedvetna* består i eller av.

1.2 Hypoteser och teoretiska avgränsningar

Ett par hypoteser kommer att fungera som utgångspunkter för vilken riktning undersökningen kommer att få, samt hur avgränsningar både beträffande den teoretiska utgångspunkten och källmaterialet har gjorts. Mina efterforskningar inom området har visat på en relativ avsaknad av andra källor till experimentalpsykologins och psykologins utformning i Lund än Axel Herrlins akademiska gärning. Den experimentalpsykologiska diskursen, som den såg ut i Lund, kommer därför att studeras genom Herrlins person. Det är alltså Herrlin, och det nät av diskurser som han positionerar sig inom, som utgör mina primära studieobjekt. I den teoretiska diskussionen kommer jag att ge en mer utförlig teoretisk motivering för denna avgränsning.

Vidare kommer jag att behandla experimentalpsykologin som, vilket redan ämnesbeteckningen avslöjar, en syntes mellan en naturvetenskaplig disciplin och en icke-naturvetenskaplig. Denna sistnämnda är svår att definiera. Å ena sidan är det fråga om en humanvetenskaplig dimension. Å andra sidan rymmer den teologiska utblickar, och mystiska andliga föreställningar och förklaringar. Denna andra typ av vetande är inte, som naturvetenskapen, en sammanhållen enhet i min framställning. Den är helt enkelt det, som ligger utanför det naturvetenskapliga fältet och som använder sig av andra typer av förklaringsmodeller. Beteckningen på detta ”utanförliggande” kommer att variera i min diskussion, vilket speglar det myller av diskurser som utgör naturvetenskapens gränser. Det resonemang jag ovan fört, förutsätter en särskiljning mellan naturvetenskap och annan typ av vetenskap. Mitt källmaterial vittnar om att en sådan uppdelning gjordes under den tid jag undersöker. Frågan är varför den gjordes och hur.

De diskurser, varinom Herrlin har en position, kommer inte att redovisas fullständigt, vilket skulle vara omöjligt inte bara i detta format utan kanske överhuvudtaget. Det, som i tidigare forskning har antagits befinna sig inom ramarna för de respektive diskursernas gränser, kommer därför inte att beaktas - så till vida det inte har en direkt koppling till Herrlins efterlämnade utsagor. Finns det inga explicita kopplingar i materialet kommer dessa alltså inte heller att föreslås. Jag är medveten om att detta är ett svårt sätt att arbeta, och kommer måhända inte att genomföra mina anspråk på ett fullständigt konsekvent sätt.

Tidsmässigt har jag avgränsat studien till åren 1890 – 1912. 1912 lyckas Herrlin få en professur i psykologi i Lund, ämnet institutionaliseras och får därmed en legitimitet som delvis onödiggör den typ av kamp som är objekt för min undersökning. Därmed inte sagt att den studerade omkastningen, nybildningen eller omformuleringen av det vetenskapliga fältet, upphör år 1912. Psykologiämnet för fortfarande tvåfrontskrig med naturvetenskap och humanvetenskap om sin vetenskapliga legitimitet – något som tydligt reaktualiserades då professuren i parapsykologi inrättades i Lund år 2005.

1.3 Teoretiskt perspektiv

Den övergripande teoretiska utgångspunkten för avhandlingen kommer att vara belägen där vetenskapsteori och diskursanalys sammanstrålar. En sådan plats har jag hittat, där Thomas S. Kuhns, Ernesto Laclaus och Michel Foucaults teorier om samhället och vetenskapssamhället möts.² Avhandlingens undersökning kommer att struktureras utifrån begreppen diskurs, vetenskap och subjekt, vilka kräver en teoretiskt specificerande reflektion.

Det är primärt tre problem som måste klargöras innan undersökningen kan vidtas. För det första är det frågan om hur en diskurs är konstituerad - vad den innehåller, hur den avgränsar sig till det som inte innesluts i den och - på en ontologisk nivå - varför och kring vad den uppstår. För det andra är det viktigt att reda ut hur subjektets relation till diskursen kan studeras. Detta är speciellt viktigt för min undersökning, eftersom Herrlin som subjekt står i centrum för den. Slutligen är det centralt att föreslå ett svar på frågan om varför man kan tala om en gräns mellan naturvetenskap och annan form av vetenskap och vetande och hur en sådan skulle kunna se ut. Det är alltså inte min ambition att utreda *att det finns* någon sorts faktiskt existerande logisk skiljelinje mellan naturvetenskap och andra typer av vetande. Jag vill understryka att jag absolut inte vill ge mig in till territoriet kring demarkationslinjen mellan icke-vetenskap och vetenskap och avlösa Poppers spöke som gränsvakt. Jag vill i stället studera vilka effekter en sådan socialt konstruerad gräns har fått för den experimentalpsykologiska diskursens utformning. Modellen ska därför kunna erbjuda en möjlighet att förhålla sig observerande till de diskurser som studeras.

1.3.1 Diskursen – rummet mellan språket och verkligheten

Diskurs är numera ett slitet och kvasi-intellektuellt stigmatiserat ord. Under 80-talet var diskursbegreppet välexponerat inom alla intellektuella discipliner. Under 90-talet blev diskurs ett allmänt modeord. Begreppet har under sin transport mellan olika sammanhang behängts med lika många betydelser som de, som använt sig av det, har varit många. I den kommande diskussionen är diskurs ett begrepp, som används för att kunna studera olika språkliga och sociala dimensioner av ett samhälle.

Diskursens idé utgår, i den poststrukturalistiska tappningen, från språkets dimension. Det är framför allt i skillnaderna mellan motsatsparet det betecknade och det betecknande - eller objektet och dess språkliga benämning om man så vill - som den diskursanalytiska världsåskådningen tar sin

² Som underlag för min teoretiska diskussion ligger *Hegemony and Socialist Strategy* av Ernesto Laclau & Chantal Mouffe, *New Reflections of the Revolution of Our Time* av Ernesto Laclau, *Diskursens ordning, Vetandets arkeologi* och artikeln "Vad är en författare?" av Michel Foucault samt *De vetenskapliga revolutionernas struktur* av Thomas S. Kuhn.

utgångspunkt. Diskursanalysen lämpar sig därför bra för att studera språkligt formulerade spår av sociala sammanhang. Avståndet mellan språket och verkligheten är det, som enligt Ernesto Laclau, motiverar oss att överhuvudtaget försöka skapa mening och betydelse i vår tillvaro, och det som ligger till grund för diskursens uppkomst. Diskursen uppkommer nämligen som ett resultat av att vi vill överbrygga avgrunden mellan språket och verkligheten genom att fixera betydelser för att kunna skilja dem åt.³ Men just eftersom relationerna mellan det som betecknar och det som betecknas, det vill säga diskursen, ständigt förändras och *reartikuleras*, låter en total betydelsefixering sig aldrig göras. Diskursen förändras därför oupphörligen – paradoxalt nog som en effekt av vår vilja att få den att sluta göra det.

Michel Foucaults diskursbegrepp är mer inriktat på diskursen som en praktik och på de mekanismer, som är aktiva vid diskursens utformning och avgränsning. Disciplinen är ett regulativt system inom diskursen, som i egenskap av sådant, utgör ”en objektsdomän, en samling metoder, en korpus av påståenden som hålls för sanna, ett spel av regler och definitioner (...).”⁴ Om man talar om en vetenskaplig diskurs är denna disciplin central. Allt vetande, som inte anses höra hemma inom diskursen, utestängs nämligen genom disciplinen från systemet och förpassas till den plats där, som Foucault suggestivt uttrycker det, ”monster” strävar omkring.⁵ Med Kuhns paradigmatteori vill jag röra mig ännu längre in i den specifikt vetenskapliga diskursordningen. Denna teori erbjuder ett sätt att studera den naturvetenskapliga diskursen och dess egenarter. Kuhn använder sig inte av begreppet diskurs, men hans definition av paradigm är mycket lik Laclaus och Foucaults definitioner av diskursen. Paradigmbegreppet hos Kuhn innehåller både den mer teoretiska sidan av diskursbegreppet, som utvecklas av Laclau, och den mer praktiska dimension, som framkommer hos Foucault. Kuhn har på grund av detta blivit skarpt kritiserad för att använda paradigmbegreppet på ett flertal olika sätt.⁶ Dels omnämner Kuhn själva det avgränsade system av betydelser och relationer, själva den naturvetenskapliga världsbilden som det naturvetenskapliga fältet upprättat, som ett paradigm. Dels kallar han den forskningspraktik med särskilda metodologiska regler och särskild experimentell utrustning, som tilldrar sig inom ramarna för paradigmet, för paradigm.

Kuhns teori är centrerad kring paradigmatets utveckling, vilken antas föras fram av anomalier som ligger slumrande inom normalvetenskapen och som väcks efter hand. Normalvetenskapen är den forskningspraktik som, inom ett visst paradigm, accepterats som norm. Anomalierna är oundvikliga

³ Laclau Ernesto & Mouffe Chantal, *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, London/New York, 1985, s. 112f.

⁴ Foucault Michel, *Diskursens ordning: installationsföreläsning vid Collège de France den 2 december 1970*, Stockholm/Stehag, 1993, s.22

⁵ Foucault, *Diskursens ordning*, s. 24

⁶ Se Masterman Margaret, ”The Nature of a Paradigm” i: Lakatos Imre & Musgrave Alan, *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge, 1970

problem, som normalvetenskapen inte kan lösa och som, med nödvändighet, kommer att omkullkasta paradigmet, då de blivit tillräckligt många. Det är alltså fråga om en betydelsefixering, som godtagits och nått stabilitet, men som till slut - genom anomalierna - bevisats ohållbar och godtycklig. Paradigmet befinner sig då i kris och måste lämna över till en ny paradigmkandidat vilken har bättre förutsättningar att lösa de nya problemen. I mellanrummet mellan två etablerade paradigmer florerar olika teorier parallellt, vilka var och en erbjuder tänkbara lösningar till de problem anomalierna orsakat, men så fort ett nytt paradigm antagits råder detta som norm och alla andra teorier förpassas någon annanstans. Så fort paradigmet hegemoni upprättats, tillåts och förväntas detta styra forskningspraktiken. Det är alltså fråga om en disciplin som antas för att resultat ska nås, vilka bekräftar en världsåskådning, som ligger till grund för denna forskning. På så sätt blir den naturvetenskapliga diskursordningen vattentät och stabil, ända tills nya anomalier uppträder. Inom den naturvetenskapliga diskursordningen skulle således det avstånd, som Laclau talar om existera generellt i diskursen, utmärka sig genom avståndet mellan empiri och teori. Viljan att överbrygga detta avstånd skulle då kunna sägas resultera i en betydelsefixering i form av normalvetenskapen, som tillåts vara rådande norm och som återkommande reartikuleras enligt en viss struktur, som bestämts av disciplinen.

1.3.2 *Subjektet – den splittrade aktören*

Subjektet är diskursanalysens största problem. Likaså är det min studies absolut viktigaste teoretiska begrepp. Laclau diskuterar subjektet i samma termer som diskursen. Hos honom är subjektet och diskursen konstituerade enligt samma princip. Varje individ – varje subjekt – är uppdelat på många diskurser, vilket oftast innebär en disharmoni i individens helhetsupplevelse av sin egen identitet. Precis som diskursen når aldrig subjektet sin fulla identitet, utan består till följd av splittringen av en mängd olika identiteter eller *subjektspositioner*, som inte alltid är förenliga och vars relationer kontinuerligt förändras. Precis som inom diskursen är det helheten och hegemonin – den så kompletta och stabila betydelsefixeringen som möjligt - som eftersträvas.⁷ Subjektet hotar hela tiden diskursens stabilitet med sina uttalanden och handlingar. Därför är subjektet - genom att bara leva - påminnelser om, att diskursens betydelsesystem är godtyckligt upprättat och inte på något sätt nödvändigt inrättat. Subjektet blir på så vis en talesman för det föränderliga i det skenbart objektiva samhället, eftersom subjektet ständigt reartikulerar och omformar det betydelsesystem, som upprättats för att dölja det föränderliga.

⁷ Laclau & Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, s. 122

Diskursanalytiska perspektiv, och då i synnerhet i Foucaults variant, kritiseras ofta för sin teoretiska eliminering av subjektets fria vilja och övriga tänkbara metafysiska faktorer för dess handlingar. Varken Laclau eller Foucault kan sägas vara särdeles humanistiskt lyhörda i sin behandling av subjektet, då detta tänks vara helt underordnat diskursens praktik, och mer uppstå som ett symptom på stora diskursiva enheters ingripande i varandra. Inget i subjektets handlande accepteras ha transcendentala upphov – det vill säga ha sin förklaring i något som ligger utanför subjektets positioner inom diskurserna. I en studie som min, där ett subjekt spelar huvudrollen i en diskursanalytisk studie, ställs detta problem på sin spets. Metoden - genomgången av källmaterialet, som personliga brev och anteckningar, har frammanat en individ som antagit allt mer fasta och levande konturer framför mig. Denna process har metodologiskt varit viktig för att psykologiskt lära känna studieobjektet, vilket i sin tur varit nödvändigt för avtäckandet av de olika subjektspositioner som ryms inom honom. Ska denna individ sedan reduceras tillbaka till ett knippe symptom av ett diskursivt nätverk? Hur kan man överhuvudtaget använda biografiskt material, om man arbetar utifrån en diskursanalytisk ståndpunkt?

I Jean-Paul Sartres *Äcklet* från 1938 sitter Antoine Roquentin på ett bibliotek och studerar handskrivet material för att kunna skriva ett historievetenskapligt arbete om 1700-talsmarkisen Rollebon. Roquentin plågas av tvivel inför sitt arbete, då han känner att den ”sanna” historien viker undan, då han försöker greppa den, och att han skriver en historia helt frampusslad av sitt eget subjekt. Han känner hur gränsen mellan honom själv och Rollebon suddas ut:

”Han hade sin roll, det var att frammana sin bild. Han fanns där framför mig och hade bemäktigat sig mitt liv för att för mig återge sitt eget. Jag lade inte längre märke till att jag existerade, jag existerade inte längre i mig utan i honom [...] jag såg inte längre min hand som skrev bokstäverna på papperet, inte ens den mening jag hade skrivit ned – men där bakom, på andra sidan papperet, såg jag markisen, som hade krävt denna rörelse, vilkens existens denna rörelse förlängde och befäste. Jag var ingenting annat än ett medel för att låta honom leva, han var mitt *raison d'être*, han hade befriat mig från mig själv.”⁸

Även om den psykologiska förvirring med medföljande projiceringar, som definitivt kan uppstå då man forskar kring ett specifikt subjekt, kanske inte frammanar så starka existentiella kriser, som hos Roquentin ovan, uppmärksammar dessa rader ett stort problem för varje historiker, som arbetar inom den biografiska genren. De flesta biografiska verk jag läst med vetenskapliga ambitioner genomsyras av tydliga, och säkert i de flesta fall helt omedvetna, projiceringar. Ett sätt att undkomma fällan är kanske att, liksom Foucault predikar, bortse från den ”psykologiska glorian kring en formulering”.⁹ Kuhn beskriver vetenskapsmannen, som delvis styrd av transcendentala faktorer som exempelvis ”tro”. Detta hade Foucault med största säkerhet förklarat med att det Kuhn kallar ”Vetenskapsmannen” bara är en av subjektets positioner inom det nät, vari subjektet ingår och att det Kuhn uppfattar som ”tro” egentligen är en helt annan faktor, som har sin förklaring inom en annan av

⁸ Sartre Jean-Paul, *Äcklet*, Stockholm, 1964, s. 120

⁹ Foucault Michel, *Vetandets arkeologi*, Smedjebacken, 2002 (1969), s. 123

subjektets subjekspositioner. Det är i min mening också endast en sådan typ av undersökning, som kan säga något relevant om ett historiskt skeende och om ett historiskt subjekt. Bedriver man forskning, som grundar sig på metafysiska spekulationer i form av faktorer som inte ryms inom ett diskursivt system, riskerar man att försvaga gränsen mellan litterär fiktion och historieforskning. Med detta förkastar jag inte, att det skulle kunna existera utomdiskursiva faktorer som påverkar skeenden - förhoppningsvis gör det det -, men för en historisk analys anser jag dessa överflödiga.

Det finns emellertid ett annat viktigt problem med Foucaults determinerade subjekt. Eftersom man, enligt Foucault, aldrig kan överblicka samtliga subjekspositioner ett visst subjekt innehar, blir ju på sätt och vis subjektet nödvändigtvis transcendentalt. Det kommer alltid att existera subjekspositioner, vilka en diskursanalytisk undersökning inte har möjlighet att ringa in, även om det ur Foucaults synpunkt är möjligt, eftersom subjekspositioner alltid är åtkomliga och aldrig helt dolda och mystiska. Vid en undersökning som min, vari jag begränsat antalet subjekspositioner till ett behändigt antal, framstår detta som en metodologisk paradox. De spekulativa resonemang jag tänkte mig kunna undgå genom att välja en teori, vari subjektet är determinerat av sina subjekspositioner, är därmed inte raderade. Foucaults determinerade subjektsteori gör att vi kan undvika att tala om de okända faktorer som är med och påverkar subjektet med ord som exempelvis ”fri vilja” och i stället bara konstatera, att de okända faktorerna är ännu inte kartlagda subjekspositioner. Emellertid har en ännu inte känd subjeksposition och en transcendental faktor samma effekt i en undersökning som min. Enda skillnaden är att den okända subjekspositionen är *möjlig* att kartlägga, medan en transcendental faktor inte är det, eftersom den inte styrs av en diskursiv praktik. Trots alla dessa teoretiska brasklappar kommer jag att ta min teoretiska utgångspunkt i något, som kanske kan kallas en moderat form av foucaultsk behandling av subjektet, och därmed avgränsa undersökningen till att omfatta sådana subjekspositioner, som låter sig studeras på ett förhållandevis konkret sätt.

1.3.3. Vetenskap, objektivitet och makt

Källmaterialet visar mig, att det i Herrlins samtid drogs en klar gräns mellan naturvetenskap och andra vetenskapstyper, och att naturvetenskapen stod högst i rang och var viktig som legitimeringsfaktor. Varför ansågs den vara så överlägsen?¹⁰

¹⁰ Jag vill redan här klargöra att en gränsdragning av denna typ innebär många problem. Det första och allvarligaste följer på den generalisering som en gränsdragning av denna typ innebär. Givetvis kan man finna en lång rad exempel som inte överensstämmer med denna generalisering då man går in och studerar de enskilda exemplen – de olika grenarna av naturvetenskapen exempelvis. Det finns naturligtvis många anledningar att anta att alla naturvetenskaper *inte* fungerar på samma sätt. Inom exempelvis biologin och den teoretiska fysiken ryms flera olika paradigmer inom paradigmet, vilka inte använder sig av samma förklaringsmodeller. Dessa kan, trots dessa olika världsåskådningar, leva sida vid sida inom det naturvetenskapliga paradigmet ramar. Min användning av begreppet paradigm tränger egentligen aldrig ner till denna detaljnivå. I min undersökning är paradigm den ram som förenar de naturvetenskapliga forskningsområdena, och den som skiljer dem från de övriga typerna av vetenskap. Det jag menar med en sådan

Antagonism, hegemoni och makt

Vi har redan sett hur diskursen hos Laclau uppstår ur en vilja att överbrygga en avgrund omöjlig att överbrygga, vilken befinner sig mellan det betecknade och det betecknande. Hur uppstår då ett sådant mellanrum? Svaret på denna fråga hittar vi i Laclaus teori om *antagonismen*. Antagonismen förklaras enklast som det som omöjliggör att full identitet och objektivitet uppnås.¹¹ Som en garant för att diskursen kommer att visa sig instabil ligger antagonismen inom denna och väntar på sina tillfällen att få peka på diskursens och subjektets förändring och deras godtyckliga stabilitet. Men antagonismen är också det som formar den identitet den motsätter sig, just genom att den utger sig för att vara det, som identiteten i fråga inte är.¹² Varje betydelsesystem är konstruerat för att förtränga medvetenheten om sin egen omöjlighet att uppnå full identitet, det vill säga, som ett försök att dölja sin antagonism. Lyckas man undertrycka detta hot mot objektiviteten har man, enligt Laclau, lyckats upprätta makt. Alla anspråk på objektivitet blir därför ekvivalenta med anspråk på makt.¹³ Objektiviteten kan därför sägas vara en form av makt, varifrån spåren av makt har raderats.¹⁴

När ett sådant objektivitetsanspråk har uttalats, accepterats och stabiliserats säger Laclau att det upprättats en *hegemoni*. Ju fler av diskursens beståndsdelar, vars betydelse stabiliserats och som upplevs som nödvändiga och objektiva, desto starkare är den hegemoniska kraften.¹⁵ Ett anspråk på fullständighet är därför alltid ett maktanspråk och en ansats till hegemoni - upprättandet av en identitet likaså.¹⁶ Det är det avstånd mellan det betecknade och det betecknande, som vi berörde tidigare och som sades vara den avgrund över vilken konstruktionen av diskursen var upprättad, som överbyggs av hegemonin. Hegemonin suddar på så sätt ut den tydliga demarkationslinjen mellan det godtyckliga och det nödvändiga.

Sanning, vetenskap och makt

Foucault knyter Laclaus resonemang till vetenskapen. I *Diskursens ordning* utvecklar Foucault sina tankar kring den vilja till sanning, som finns i diskurserna och som ligger till grund för att de organiseras på ett sätt, som stänger ute mindre önskvärda element från sin ordning via disciplinens reglerande funktion. Sanningens diskurs är hos Foucault analog med den vetenskapliga diskursen. Detta på grund av att vår vilja till sanning är analog med vår vilja till kunskap. Denna

gränsdragning är snarare en åtskillnad mellan olika vetenskapstyper än en åtskillnad mellan de specifika ämnena. Det är alltså mellan de idealiserade fallen av naturvetenskap och de idealiserade fallen av sådan vetenskap, som inte är naturvetenskaplig, jag vill upprätta den gräns som det empiriska experimentalpsykologiska materialet kommer att relateras till.

¹¹ Laclau Ernesto, *New Reflections of the Revolutions of our Time*, London, 1990, s. 11 och Laclau & Mouffe, 1985, s.126f.

¹² Laclau, *New Reflections*, s. 20

¹³ Laclau, *New Reflections*, s. 32

¹⁴ Laclau, *New Reflections*, s. 60. Detta måste anses vara alla subjekts och alla diskursers mål. Därmed inte sagt att det är av godo. Den vänsterorienterade Laclau skulle antagligen inte säga det – i alla fall inte när det gäller den politiska dimensionen.

¹⁵ Laclau, *New Reflections*, s. 26

¹⁶ Laclau, *New Reflections*, s. 31

”sanningsdiskurs” har förmågan att utöva en ”tvingande makt över andra diskursformer” och ge dem auktoritet.¹⁷ Men, viljan till sanning är inget annat än begäret efter makt, vilket ”sanningsdiskursen” strävar efter att maskera så gott den kan. Att begär och makt skulle genomströmma viljan till sanning är naturligtvis paradoxalt och omöjligt ur en idealistisk ståndpunkt. Därför, menar Foucault, erkänns detta aldrig utan undertrycks och kamoufleras för oss som ”rikedom, fruktbarhet och kraft – mjuk och försåtligt universell.”¹⁸ Den vetenskapliga diskursen är alltså den diskurs som under maskering av ”den goda kunskapen” tillåts göra anspråk på att definiera vad som är sanning och vad som inte är det, och därigenom lyckas upprätta makt i förhållande till andra diskurser. Utifrån detta kan man reflektera vidare och jämföra med Laclaus och Kuhns resonemang. För att återgå till Laclaus terminologi lyckas vetenskapen upprätta en stabil hegemoni genom att diskursen lyckas lura oss att den inte är godtycklig! Detta är samma sak som händer i Kuhns normalvetenskap, där avgrunden mellan teori och empiri verkar vara helt dold, så länge hegemonin är stabil. Men denna diskurs är lika godtycklig som alla andra. Kuhn skriver: ”Utövandet av normal vetenskap är beroende av förmågan, inlärd genom idealexempel, att gruppera objekt och situationer i likhetsuppsättningar som är primitiva i den meningen att grupperandet görs utan något svar på frågan: ’lika i förhållande till vadå?’”¹⁹ Och så börjar anomalier oundvikligen dyka upp. Och slutligen - när man inte längre kan blunda för antagonismen – sker en omvälvning som Kuhn liknar vid en revolution. Laclau skulle kanske ha sagt att ingen reartikulering ryms, så länge den hegemoniska normalvetenskapen råder, men att revolutionen är en sådan reartikulering.

Detta anspråk på hegemoni och objektivitet kan alltså sägas vara utmärkande för alla typer av vetenskapliga diskurser, men vad består då den gräns i, som ändå upprättats mellan naturvetenskap och annan vetenskap?

1.3.4. Olika typer av vetenskaplighet

Naturvetenskap

Vi ska nu titta lite närmare på naturvetenskapens diskursordning för att kunna avgöra vad som orsakar att man kan tala om skillnader mellan de naturvetenskapliga diskurserna och andra vetenskapliga diskurser.

Hos Foucault är det viktigt att ”sanningsdiskursen” inte är kopplad till ett subjekt, vilket den har att tacka för sitt upphov, utan är anonym och brukbar av den som vill.²⁰ Kraften hos

¹⁷ Foucault, *Diskursens ordning*, s. 12ff.

¹⁸ Foucault, *Diskursens ordning*, s. 15

¹⁹ Kuhn Thomas S., *De vetenskapliga revolutionernas struktur*, Falun 1997 (1962), s. 162

²⁰ Foucault skiljer därför mellan grundare av vetenskaper och grundare av diskursivitet. Som ett exempel på en diskursivitetsgrundare nämner han Marx. Vad som är karakteristiskt för dessa grundare av diskursivitet - till skillnad från vetenskapsgrundarna - är att diskursivitetsgrundarnas teorier, deras samling utsagor, ständigt förblir det som kommer att definiera

den är på så vis är automatisk. Samma sak gäller i Kuhns paradigms, där forskarna verksamma inom det verkar ha ingått ett slags överenskommelse mellan paradigmet och forskargruppen, vilket innebär att forskarna erkänner att det högsta målet med forskningen är att minska skillnaderna mellan empiri och teori inom paradigmet – det vill säga stärka paradigmets skenbara objektivitet.²¹ Sedd så här kan naturvetenskapen tyckas vara dömd till långa tider av stagnation och total repetitivitet, men Kuhn förklarar att det just är denna tid av normalvetenskaplig hegemoni, som möjliggör nya upptäckter. I själva verket blir paradigmet mer känsligt för anomalier, ju mer utarbetat det är. Det är just preciseringen av apparaturen och de allt mer snäva förväntade resultaten, som möjliggör dessa anomalier.²² Ju mer odefinierat och generellt något är, desto mindre chans är det naturligtvis att upptäcka något avvikande. Ju mer exakt kalibrerad en viss apparatur är, desto större effekt får uppmätta avvikelser. Kuhn drar därför slutsatsen att paradigmets och normalvetenskapens rigida egenskaper, som en förutsättning för revolution, är nödvändiga för utvecklingen av naturvetenskapen.²³ Antagonismen visar sig alltså här som en effekt av att hegemonin tillåtit råda under en lång tid.

En hegemoni underlättar en kommunikation inom diskursen, eftersom betydelser inom en hegemoni, i alla fall delvis, är fixerade i förhållande till varandra. Alla forskare inom ett paradigm delar därför världsbild – alla ser en anka *eller* en hare med Kuhns välkända metafor. Då en revolution genomdrivits reartikuleras paradigmet enligt helt nya relationer:

”Eftersom nya paradigms föds ur de gamla, införlivar de vanligen mycket av vokabulären och apparaturen, både den begreppsmässiga och den manipulativa, som det tidigare paradigmet använt. Men sällan använder det inlånade element på det traditionella sättet. Inom det nya paradigmet kommer gamla termer, begrepp och experiment i nya relationer till varandra.”²⁴

Godtar vi Kuhns beskrivning av den naturvetenskapliga diskursordningen verkar hegemonin vara av absolut central betydelse för att denna ska kunna fungera. Fanns inte normalvetenskapen, det vill säga det hegemoniska greppet om forskningsfältet, fanns heller inte det som Kuhn målar upp som det utmärkande för naturvetenskapen. Går detta förhållande att jämföra med humaniora?

diskursens framtida utsagors giltighet. Detta står i skarp kontrast till vetenskapen, varinom samma återgång till vetenskapsgrundarens texter knappast förändrar vetenskapen, utan möjligtvis förändrar vår syn på denna vetenskaps historia. En omvärdering av Galileos texter kan på sin höjd förändra vår uppfattning om astronomins historia, medan en omvärdering av Marx texter med nödvändighet skulle förändra marxismen, och en omvärdering av Freuds skulle förändra psykoanalysen.

²¹ Kuhn, *De vetenskapliga revolutionernas struktur*, s. 40

²² Kuhn, *De vetenskapliga revolutionernas struktur*, s. 61

²³ Kuhn, *De vetenskapliga revolutionernas struktur*, s. 58

²⁴ Kuhn, *De vetenskapliga revolutionernas struktur*, s. 123 Här berör Kuhn alltså den språkliga dimensionen av naturvetenskapens revolutionära utveckling. Språket determinerar utvecklingen på så sätt att det är kopplat till formuleringen av världsbilden och kommunikationen, men den empiriska verkligheten och forskningen har även den en återverkan på språkbruket, då den omformerar betydelsystemen.

Icke-naturvetenskapliga diskurser och annat vetande

En av grundidéerna med samhällsvetenskap och humanistisk vetenskap, är att flera olika teorier ska få utrymme att cirkulera samtidigt. Det finns en allmän uppfattning att humaniora och samhällsvetenskap bör sträva efter att anta formen av ett samtal, snarare än en åsiktsdiktatur. Vi kan alltså utesluta något sådant som en normalvetenskap i Kuhns bemärkelse inom dessa andra vetenskapstyper. Kuhn konstaterar att det, så fort det finns fler än en konkurrerande skola, inte är fråga om vetenskap, utan om ett förparadigmatiskt skede där ”individerna ägnar sig åt vetenskap, men när summan av deras arbete inte blir vetenskap i vår mening av uttrycket.”²⁵ Vad paradigmat teorin bevisar är, att de icke-naturvetenskapliga vetenskaperna inte kan definieras som kuhnsk vetenskap utan strandar på det förparadigmatiska stadiet, just eftersom de inte kan upprätta en hegemoni inom vilken *en* teori och *en* begreppsapparat tillåts styra. Trots detta har många försök gjorts att överföra paradigmat teorin till de icke-naturvetenskapliga områdena som förklaringsmodell för en vetenskapshistorisk utveckling. Dessa överflyttningar kan bidra till en ökad förståelse om skillnaderna mellan vetenskapstyperna.

Många teoretiker, verksamma inom social- och humanvetenskaperna, har tagit fasta på en viss tolkning av paradigmat modellen, nämligen den, att naturvetenskap och samhällsvetenskap genom modellen närmar sig varandra, om den logiska sidan hos naturvetenskapen nedtonas till förmån för en sociologisk.²⁶ Birgitta Odén har tagit paradigmat teorin till historievetenskapen och hävdar att det inom denna finns en utvecklingsprocess, som låter sig förklaras med paradigmat teorin. I ”Det moderna historisk-kritiska genombrottet i svensk historisk forskning” har Odén applicerat paradigmat teorin på den av Lauritz Weibull företrädde ”positivistiska” metoden att bedriva historisk forskning. Den positivistiska historieforskningen är ju tämligen speciell i sitt tillvägagångssätt, eftersom den vill minimera den sociala dimensionen inom historievetenskapen och genom detta egentligen decimera människans betydelse, både som uttolkare av historien och som social aktör, i ett historiskt sammanhang. Att en skola inom historievetenskapen, som med alla medel strävar efter att närma sig naturvetenskapens metoder och upprätta ett strikt forskningsparadigmat, i större utsträckning än andra

²⁵ Kuhn, *De vetenskapliga revolutionernas struktur*, s. 134. I ”Kritisk rationalisme og paradigmer” diskuterar Finn Collin och Bo Jacobsen Kuhns paradigmat begrepp i relation till humaniora. De pekar här på hur forskare inom humaniora ofta använder olika teoretiska resonemang hämtade från olika skolor inom sin forskning och skapar en syntes av dessa. Naturligtvis strider detta förfaringsätt mot Kuhns syn på vetenskapen som styrd av ett exklusivt paradigmat. I artikeln konstaterar Jacobsen och Collin att humanvetenskaperna karakteriseras av det som Kuhn benämmt förparadigmatisk vetenskap, men också att Kuhns distinktion fungerar bäst när man exemplifierar denna med grundvetenskaper som astronomi och fysik, och sämre då man beaktar en ”mjukare” vetenskap som exempelvis biologin. Finn Collin och Simo Köppe, *Humanistisk vetenskapsteori*, Viborg, 2003, s.117ff.

²⁶ Se exempelvis Brante Thomas, *Vetenskapens struktur och förändring*, Karlshamn, 1981 och även dennes *Paradigmat teorins relevans för samhällsvetenskaperna*, Roskilde, 1984. Brante utvecklar här Kuhns teori till att även omfatta i synnerhet den sociologiska vetenskapen. Brante konstaterar här att en av skillnaderna mellan naturvetenskapen och samhällsvetenskapen är att den senare är flerparadigmatisk till skillnad från den förra, men att detta inte behöver implicera att naturvetenskapen på något sätt är överlägsen samhällsvetenskapen. En auktoritär konsensus i samhällsvetenskapen, menar han, är snarare hämmande för all kreativ utveckling inom paradigmat. Se exempelvis Brante, *Paradigmat teorins relevans för samhällsvetenskaperna*, s.10

historievetenskapliga utvecklingsfaser låter sig studeras utifrån paradigmodellen, är inte särdeles förvånande. Vad som däremot är mer intressant är, hur man inom historieämnet vid Weibulls tid gick tillväga i sitt försök att uppnå naturvetenskaplig status inom historievetenskapen. Vilka steg som tas bort från det ”vanliga” sättet att bedriva historieforskning, avslöjar mycket om skillnaden mellan de olika vetenskapstyperna. Denna skillnad står att utläsa i Weibulls proklamerade vetenskapsideal och krav på historievetenskapen. Weibulls viktigaste explicita krav är, att historisk vetenskap kan och bör vara objektiv. Odén tolkar hans objektivitetskrav så, att han genom detta önskade historikernas underkastelse under precisa regler, vilka skulle eliminera dennes valfrihet och personliga preferenser.²⁷ Här har vi ett mycket viktigt moment för att en vetenskap ska kunna definieras som paradigmsstyrd, och för att en normalvetenskap överhuvudtaget ska kunna uppstå. Det gäller att eliminera det godtyckliga elementet i forskningspraktiken och subjektets inflytande över denna. Detta skulle, enligt diskussionen ovan, bara kunna uppnås genom en upprättad hegemoni. Så fort subjektivitet tillåts, omöjliggörs vetenskapen som paradigmsstyrd, och flera skolor kan i stället uppstå – paradigmet är i kris, alternativt ännu oetablerat. För att återknyta till Laclaus terminologi framstår det som om det, som den positivistiska historiekritiska skolan försökte göra, var att undertrycka den inbyggda antagonismen i historieämnet, vilken undergräver objektiviteten och gör det svårt eller omöjligt att, inom andra diskurser än de naturvetenskapliga, upprätta en hegemoni. Detta positivistiska försök betraktas idag som en extrem inom historievetenskapen och som ett skolboksexempel på humanioras och naturvetenskapens väsensskilda strävanden.

1.3.5 Teoretisk slutsats

Att flera teorier tillåts inom humaniora och samhällsvetenskaperna, och att dessa dessutom ges utrymme att reartikulera hela diskursens betydelsesystem, pekar på att det icke-naturvetenskapliga vetandets diskurs hela tiden är öppen för tolkning, omformering – den är kontingent. En naturvetenskaplig diskurs däremot är, med sin anonymiserade praktik, inte öppen för tolkning utan bevakas av sin disciplin, vilken vaktar dess representation av sanningen och bara släpper in sådant vetande, som kan bekräfta denna representation. Detta gäller främst när normalvetenskapen är upprättad. Gränsen mellan naturvetenskapen och andra vetenskapsdiskurser kan sägas vara uppdragen främst genom ett maktanspråk, som den naturvetenskapliga diskursordningen lyckas dölja under namn av objektivitet och universalitet. Detta maktanspråk existerar inom alla diskurser – vilket väl bör förstås som en önskan att reglera betydelser i förhållande till varandra och slå fast deras

²⁷ Odén Birgitta, ”Det moderna historisk-kritiska genombrottet i svensk historisk forskning” *Scandia* 1975:1, s. 12

slutgiltiga innebörd – men det är bara naturvetenskapen som tillåts göra det fullt ut i form av normalvetenskap, och därför hamnar denna diskursordning i överläge gentemot övriga diskursordningar i det att den godtas stå närmre ”sanningen”.

Hade det varit möjligt att upprätta ett paradigm inom andra vetenskaper än naturvetenskapen, hade detta exempelvis inneburit att all tolkning gjorts omöjlig. Denna hade ersatts av en paradigmstyrd analys, vilket för human- och socialvetenskapen hade utgjort en stor paradox. Även hos Kuhn står lösningen på problemet varför det upprättats en gräns att finna i den naturvetenskapliga diskursens upprättade relation med objektiviteten. I enlighet med Laclaus förträgningsmekanism verkar paradigmet för att utestänga det antagonismens memento mori, som hotar att bevisa dess kontingens. Varje utsaga inom paradigmet, som reartikuleras, hotar emellertid inte att avidentifiera paradigmet, då en normalvetenskap är upprättad. De utsagor och den praktik, som tillåts inom normalvetenskapen, får enbart ske för att skydda paradigmets objektivitetsanspråk. Betydelsefixeringen inom den naturvetenskapliga diskursen tillåts vara total, då normalvetenskap råder. Det är detta som konstituerar naturvetenskaplig objektivitet, och även det som nödvändiggör revolutionära förändringsmönster inom den. Utvecklingen inom naturvetenskapen är beroende av denna typ av gemensamt överenskommen objektivitet, och det är också denna som orsakar dess stötvisa utvecklingsmönster.

Den humanistiska vetenskapens diskurs däremot är ständigt underkastad ett hot om omartikulering varje gång en utsaga utsägs, som reaktiverar alla de befintliga relationer som upprättats inom fältet. En objektiv hegemoni, i den mening som gäller för de naturvetenskapliga systemen, kan därför aldrig upprättas inom en humanistisk vetenskap. Medvetenheten om betydelsefixeringens kontingenta natur skulle göra en sådan aktivitet absurd. Olika skolor inom de humanistiska vetenskaperna måste få existera sida vid sida, annars skulle den forskningsverksamhet, som bedrivs inom dess områden, krocka med vår föreställning om humanvetenskapen som tillåtande, öppen och icke-trångsynt. Förändring, eller utveckling, inom humaniora kan, på grund av att en objektiv hegemoni inte upprättas, heller inte ske genom revolutioner. I stället är det fråga om en ständigt fortgående reartikulering av diskursens relationer.

Jag kommer i min förestående undersökning att utgå från att en sådan skillnad, som ovan skisserats, har legat till grund för en särskiljning mellan naturvetenskapen och annat vetande, samt att upplevelsen av de olika systemen som olika stabila, influerade vetenskapsmän, grundare av nya vetenskaper samt andra som var ute efter att legitimera något i naturvetenskapens namn att orientera sig naturvetenskapligt vid tiden för förra sekelskiftet. Det naturvetenskapliga systemet med dess långsammare reartikulering måste ha upplevts som en garanti för en mer ”sann” vetenskap även för de humanvetenskapligt och samhällsvetenskapligt orienterade ämnesgrundarna.

Experimentalpsykologins diskurs kommer att betraktas som ett försök till syntes av dessa båda skilda diskursordningar inom ramen för en enhetlig vetenskap. Inom experimentalpsykologin vill man komma åt den stabila objektiviteten – makten – inom naturvetenskapens metodik och begreppsapparat, men man vill fortfarande behålla allt det, som enligt diskussionen ovan, hör till en humanvetenskaplig diskurs och inte tvingas reducera det andliga till det materiella. Det är denna, till synes paradoxala förutsättning för en vetenskap, som kommer att studeras och levandegöras genom Axel Herrlins subjekt.

1.4 Syfte och frågeställningar

Syftet med min avhandling är att studera Axel Herrlin som ett exempel på en forskare, som strävade efter att förena en humanvetenskaplig diskurs med en naturvetenskaplig, hur experimentalpsykologin blev ett redskap för detta samt hur denna diskurs stod i relation till den spiritistiska diskursen.

Frågeställningar som skulle kunna tjäna detta syfte kan vara:

- Hur påverkade det faktum att naturvetenskap och humanvetenskap möttes i det nya ämnet ämnets utformning och kamp för sin etablering?
- Hur argumenterade Herrlin för att en syntes av de traditionellt åtskilda ämnessfärerna behövdes?
- Hur såg argumentationen med spiritisterna ut?

1.5 Avgränsningar av litteratur, källmaterial och metod

I detta skede arbetar jag som om det existerade fem olika diskurser att relatera källmaterialet till, inom vilka Herrlin på något sätt positionerade sig: **1)** en experimentalpsykologisk diskurs **2)** en akademisk diskurs framför allt relaterad till filosofi- och det däri – vid tiden för min undersökning - inneslutna psykologiämnet, **3)** en spiritistisk och spiritismkritisk diskurs **4)** en estetisk diskurs samt **5)** en naturvetenskaplig diskurs. Diskurserna 2-5 kan spåras i den upprättade experimentalpsykologiska diskursen, och verkar alla ha påverkat utformningen av de relationer som upprättats inom denna.

Den experimentalpsykologiska diskursen kommer, som tidigare uppgetts, att studeras som ett försök till syntes mellan en humanvetenskaplig diskurs och en naturvetenskaplig. Det är min mening att samma sammansättning även präglar Herrlins subjekt, vars konstitution kommer att behandlas som en dubbelgångare till, eller en spegel av, den experimentalpsykologiska diskursens ordning. Källmaterialet har jag delat in i fem olika grupper efter de respektive diskursordningarna eller subjektspositionerna. Indelningarna är naturligtvis inte vattentäta. Tvärtom är ju min ambition att peka på hur ett relationellt system upprättats mellan dem, vilket förutsätter att det finns öppningar mellan

dem, igenom vilka både motsättningar och bekräftelser kan passera. I samtliga undersökningar kommer därför samtliga subjekspositioner att aktiveras.

1.6 Källmaterialet

De viktigaste källorna för min undersökning är Herrlins egna publikationer. Herrlin publicerade ett tiotal böcker och ett antal artiklar mellan åren 1892 och 1912. Samtliga kretsar kring problemet om kroppens och själens åtskillnad. Så gör doktorsavhandlingen i teoretisk filosofi *Studier av Nicolaus af Cues filosofi med särskildt anseende på dess historiska betydelse* (1892), *Själslivets underjordiska värld. Med svar till Prinsessan Karadja* (1901) samt dess danska översättning *Sjaelslivets ubevidste verden* (1905) med ett tillagt kapitel om telepati, vilket erbjuder naturvetenskapliga förklaringar till människans omedvetna själsliv och är författade i polemik mot spiritismens förklaringsmodeller, *Snille och själssjukdom* från 1904 som behandlar den hårfina gränsen mellan konstnärsgeni och psykisk galenskap, *Tillräknelighet och själssjukdom. Till straffrättens filosofi* (1904) där Herrlin gör en historisk undersökning av de psykiska sjukdomarnas koppling till moralisk och juridisk tillräknelighet samt *Själsbegreppets utveckling i myt och vetenskap* från 1908 som är ett försök till vetenskaplig förklaring av folkliga föreställningar om själen och dess, enligt Herrlin, förkastliga ockulta förklaringsmodeller. Härtill kommer de två artiklarna ”Spiritismen i historisk belysning” hämtad ur *Dansk Tidskrift* från 1905, samt en serie artiklar om Swedenborg, vilka Herrlin publicerade i *Sydsvenska Dagbladet* under hösten 1903, och där han också behandlar den psykologiska dimensionen av det mänskliga subjektet. I de sistnämnda artiklarna söker Herrlin förklara mystikern Swedenborgs andeskåderier utifrån en psykologisk synvinkel. Samtliga dessa publikationer ger en inblick i Herrlins psykologiska uppfattning av människan och hans tilltro till psykologiämnets vetenskapliga förklaringskraft.

Herrlin skrev också gärna och initierat om den filosofiska och den psykologiska forskningens vetenskapliga värde samt om deras utveckling och förändring. I *Filosofi och fackvetenskap* (1905) koncentrerar sig Herrlin på filosofins rättmätiga roll inom det akademiska fältet. *Pedagogiken och dess studium. Utvecklingslinjer* (1908) är en redogörelse för hur experimentalpsykologins studium kan omsättas i pedagogik för att ge den större social relevans. *Minnet och dess pedagogiska problem* (1909) är en redogörelse för resultaten av den experimentella minnesforskning Herrlin under de senare åren av undersökningsperioden kom att ägna sig åt. Även i dessa mer fackvetenskapliga undersökningar utgår Herrlin från en åtskillnad mellan kropp och ande och den brygga som finns mellan dessa två sidor av människan. För att utreda Herrlins kamp för sitt ämnes legitimering inom den akademiska världen kommer jag också att undersöka en besvärsskrift författad av Herrlin med anledning av att han inte fick professuren i praktisk filosofi vid Lunds

universitet 1906. Här går Herrlin i strid mot akademiska konsortiets uppfattning om vilken typ av undersökningar, som bör rymmas inom universitetets regi. Likaså Herrlins installationsföreläsning från 1912 ”Psykologiens utveckling till exakt vetenskap” är en markering av psykologiämnets vetenskaplighet från Herrlins sida.²⁸ Även ”Handlingar rörande tillsättandet av professuren i psykologi och pedagogik vid Lunds universitet” (1911) är en viktig källa för att nå insikt om, enligt vilka argument psykologin slutligen vann terräng inom universitetsvärlden.

Förutom dessa officiella texter ger Herrlins personliga brevkorrespondens en tydlig bild av de relationer han och hans vetenskap upprättat med de övriga diskurser jag kommer att studera. Hans korrespondens finns arkiverad i Lunds universitetsbibliotek (LUB), Kungliga biblioteket (KB) samt Göteborgs universitetsbibliotek (GUB) och omfattar ett stort antal brev, brevkort och andra typer av skrivna hälsningar till upp emot 50 adressater. Här finns framförallt ett stort antal brev, som belyser Herrlins positionering inom såväl det akademiska fältet och vetenskapen som inom det konstnärliga och kulturella.

Herrlin var ganska ensam om sin forskning inom Sveriges gränser men hämtade mycket inspiration från europeisk experimentalpsykologi, i synnerhet den tyska varianten. Jag kommer därför även att ta hänsyn till några sådana verk som Herrlin själv uppgett format hans vetenskapliga uppfattning. Häribland kan nämnas den tyske filosofen Eduard von Hartmanns filosofi om det omedvetna, så som den framkommer i hans omfattande verk *Verldsprocessens väsen eller Det omedvetnas filosofi* (1877). Även Hartmanns *Spiritismen. Studier* (1886) måste relateras till Herrlins uppfattning om spiritismen.

När det gäller Herrlins argumentation med spiritisterna och kampen om begreppens betydelsefixering följs denna bäst, förutom genom studiet av Herrlins angivna skrifter, genom en undersökning av spiritisternas ledare Mary Karadjas publikationer, i vilka hon agiterar mot det naturvetenskapliga forskarsamhället i allmänhet och mot Herrlin i synnerhet. Inom ramarna för den studerade perioden gav Karadja ut fyra skrifter med relevans för denna argumentation samt en rad signerade artiklar i det nationella spiritistiska organet *Efteråt?*. Karadja var även redaktör för den kortlivade tidskriften *XX:e Seklet*, som utkom mellan åren 1902-1904, och författade ett stort antal av tidskriftens artiklar. Tidskriften vill, enligt sin inledande programförklaring, utgöra en ”förenande länk i Kristi stora armé” och bekämpa mänskliga påfund som krig, prostitution och vivisektion.²⁹ Det är också ett humanitärt och altruistiskt socialt patos, som till största delen präglar tidskriftens artiklar, men här

²⁸ I Leif Lindberg och Britt-Marie Berges *Pedagogik som vetenskap - vetenskap som pedagogik*, Lund, 1988, vari de samlat samtliga tillgängliga pedagogikprofessorers installationsföreläsningar, omnämns installationsföreläsningen som ”’profetior’ som ska uppfyllas”. Det är intressant att jämföra detta med Kuhns teori om löften som ska uppfyllas inom normalvetenskapen, Lindberg & Berge, *Pedagogik som vetenskap - vetenskap som pedagogik*, s. 8

²⁹ Karadja Mary, ”XX:e Seklets program”, *XX:e Seklet*, 1902:1, s. 1

förs också flera debatter mellan Karadja och hennes meningsmotståndare, vilka erbjuder en god möjlighet att studera kampen mellan spiritismen och dess angränsande diskurser.

Än så länge är de insamlade källor, varigenom en undersökning kring experimentalpsykologins relation till den spiritistiska diskursen kan studeras, flest och mest utforskade. Ett stort antal ingångar till studiet av den akademiska diskursen och den estetiska diskursens respektive relationer till den experimentalpsykologiska diskursen har också öppnat sig. Relationen till den naturvetenskapliga diskursen är svårare att explicit utpeka i källmaterialet. Det rör sig här inte så mycket om utsagor som om en naturvetenskaplig begreppsapparat och en naturvetenskaplig metodik, som antas i syfte att nå objektivt vetande om det, som studeras inom experimentalpsykologins ramar. Det är dessa Herrlins tvärvetenskapliga ansatser, att kombinera naturvetenskapliga förklaringsmodeller och dess experimentella metoder med annat diskursivt vetandes teorier och undersökningsobjekt, som kommer att löpa som en röd tråd genom undersökningen. Det är det naturvetenskapliga paradigmet objektivitetsanspråk och upprättade hegemoni, som gör det till en viktig del av den experimentalpsykologiska diskursen. Det är för min undersökning därför intressant att undersöka paradigmet och dess utestängningsmekanismer och urvalsprocesser för att se, vad som tillåts inom ramarna för en naturvetenskaplig praktik - det vill säga vad som får kallas naturvetenskap och vad som förpassas till dess utsida. Å andra sidan befinner sig experimentalpsykologins undersökningsobjekt och problem utanför det naturvetenskapliga paradigmet normalproblem. Genom att anta det naturvetenskapliga paradigmet begrepp vill man helt enkelt förvandla de experimentalpsykologiska ärendena till sådant, som ryms inom en naturvetenskaplig normalvetenskap. Den medicinska aspekten, studiet av kroppen, är redan där. Det är frågan om hur man ska lyckas smuggla in studiet av själen i det naturvetenskapliga fältet. Som en lösning på problemet börjar empiriska experiment av själens förmåga att dyka upp innanför de kliniska laboratoriernas väggar.

II) Tidigare forskning och historisk bakgrund

2.1 Per Axel Samuel Herrlin (1870 - 1937)³⁰

Forskning kring Axel Herrlins liv lyser i stor utsträckning med sin frånvaro. Förutom ett sjuårigt minnesord författat av vännen och filosofen Hans Larsson vid Herrlins död 1937 och en festskrift tillägnad Herrlin vid dennes pensionering 1936, vartill nära vännen och psykiatriprofessorn Bror Gadelius bidragit med en kortare text om Herrlins liv och gärning, finns inga spår av levnadsteckningar över Lunds förste psykologiprofessor. I Carl Fehrmans, Håkan Westlings och Göran Blomqvists *Lärdomens Lund. Lunds universitets historia 1666 - 2004* finns några rader om Herrlin grundade på uppgifter, som hämtats från *Svenska Män och Kvinnor*. I Samlingarna *Under Lundagårds Kronor* nämns Herrlin sporadiskt i egenskap av akademisk lundaprofil. I *Vignetter ur psykologiska institutionens historia*, en historisk exposé över institutionens historia och dess professorer, sammanställd av psykologiprofessor Gudmund Smith, finns några rader om Herrlins liv och gärning skrivna i kåserande stil. Källorna till Herrlins akademiska gärning är något mer djuplodande. Herrlins filosofiska ståndpunkt finns utredd i Clas-Göran Heidegrens bok *Det moderna genombrottet i nordisk universitetsfilosofi 1860 – 1915*, där han koncentrerar sig på Herrlins filosofi insatt i ett större nordiskt sammanhang. Den ende som behandlar Herrlins experimentalpsykologiska gärning är Ingemar Nilsson. I avhandlingen *Själen i laboratoriet. Vetenskapsideal och människosyn i*

³⁰ Tanken är att denna levnadsteckning ska bli ytterst översiktlig och att detaljerade omständigheter i stället ska sparas till de ställen där de direkt angår analysen. Jag fokuserar här främst på geografisk placering och akademiska positioner för att underlätta en jämförelse mellan Herrlins subjekt och de uppteckningar av diskurser som följer efter detta kapitel. Min kortfattade levnadsteckning grundar sig till största delen på uppgifter som framkommit i Herrlins brevsamling, Herrlins meritförteckningar publicerade som bilaga till skrivelsen *Handlingar rörande tillsättandet av professuren i psykologi och pedagogik vid Lunds Universitet*, Lund, 1911, Bror Gadelius artikel "Några blad ur en 'minnesbok' tillägnade min gamle vän Axel Herrlin på hans 65-årsdag", *Festskrift tillägnad Axel Herrlin*, Lund, 1935, ett minnesord författat av Hans Larsson: Larsson Hans, "Per Axel Samuel Herrlin", *K. Humanistiska Vetenskapssamfundets i Lunds Årsberättelse 1937 - 1938*, Lund, 1938, samt Herrlin Axel, *Från Sekelslutets Lund*, Lund, 1936. Herrlin nämns på flera ställen i band 3 och 4 av *Under Lundagårds kronor*, Lund, 1955 respektive 1957. Det är väl tveksamt om dessa kåserande minnesteckningar kan användas som källor till historien, men det är värt att notera hur samstämmiga personporträtten av Herrlin är. Personlighetsdragen som lyfts fram är Herrlins goda minne, hans gigantiskt breda vetande och allmänbildning, hans ödmjuka och aristokratiskt finlemmade natur samt hans envisa rättrådighet och noggrannhet. Se till exempel Isberg Hagb., "Mina studentårs Lund", bd. 3, s. 60, Werin Algot, "Lärare", bd. 4, s. 103ff., Tandberg John "Minnen upptecknade av en lundabo och lundensare", bd. 4, s. 124f., Munck-Falck Anna, "Mitt glada tjugotal", bd. 4, s. 284 samt Landquist John, "Natur, ungdom och filosofer i Lund", bd. 4, s. 356. Dessa egenskaper lyfts också fram av Smith men då i negativ bemärkelse. Hos Smith är Herrlins ämbetsplikt snarare ett uttryck för en tvångskaraktär vars brist på auktoritet fick som effekt att inga tentander blev underkända så länge de stod under Herrlins beskydd. Det var alltså inte av intresse för sitt ämne som Herrlin fullföljde sin roll som examinator så noggrant, utan av en tvångsmässig pliktökänsla. Denna egenskap fick också till följd att Herrlins skrifter, i Smiths tycke, blev av ringa intresse för eftervärlden, och anledningen till att ingen forskning av vikt kom ut ur ämnet under Herrlins professur utan, under Herrlins tid, till största delen fungerade som en yrkesexamen för verksamma inom skolvärlden. Se Smith, Gudmund, *Vignetter ur psykologisk institutionens historia*, Lund, 1993, s. 1. Så kan naturligtvis Herrlins envishet och det nyetablerade psykologiämnets fokus på social tillämpning förklaras utifrån en personlighetspsykologisk förklaringsmodell. Betraktar man detta ur en socialdiskursiv synvinkel skulle snarare problemet ligga i de positioner som möjliggörs i och med diskursernas upprättade relationer.

den experimentella psykologins framväxt utreder Nilsson den tidiga psykologins framväxt i Sverige. Avhandlingen är skriven utifrån ett förenat idéhistoriskt och institutionshistoriskt perspektiv. Även om Herrlin inte tar så stor plats i Nilssons undersökning, som han i mitt tycke förtjänar, är Nilssons forskning på många sätt central för min undersökning, speciellt när det gäller min utredning av Herrlins positionering inom den akademiska världen. Ledtrådar till Herrlins liv och övriga subjektpositioneringar får man i stället söka i brev och publikationer.

Per Axel Samuel Herrlin föddes i Östra Vemmenhög, en liten by någon mil söder om Skurup år 1870. Fadern Magnus Herrlin var kyrkoherde med filosofie doktorsgrad och modern hette Anna och var född Norén i Simrishamn. Efter examen vid Malmö högre allmänna läroverk 1887 kom Axel Herrlin samma år till Lund för att studera teoretisk filosofi. Herrlin gjorde kometkarriär, blev fil doktor och docent redan 1892 och fick tillnamnet ”underbarnet”. Herrlin var, under sin studietid, intresserad av en mängd ämnen, särskilt sådana med naturvetenskaplig inriktning. Han höll sig á jour med den senaste forskningen inom de flesta områden och ägnade särskilt intresse åt medicinen, varinom hans närmaste vänner bröderna Petrén och Bror Gadelius var verksamma – alla tre vid denna tid på Lunds Hospital. Herrlin gifte sig 1904 med Anna Björkegren, som gått till historien som en av de första kvinnliga studenterna vid Lunds universitet.³¹

2.1.1 Herrlins politiska hemvist

Traditionellt brukar 1880-talet stå som symbol för upprorens tid mot gamla stelnade akademiska och sociala former. I Uppsala bildades de radikala studentföreningarna *Verdandi* och *Heimsdal*. Även i Lund bildades en studentförening samma år som Herrlin kom dit, år 1887. Den kallade sig *D.U.G.* – en förkortning för *Den Unge Gubben*. I litteraturen har kretsen till största delen gått till eftervärlden som en samling festprissar, som levde på dragna växlar, en bild som definitivt bekräftas även av den senare så prydliga och försiktige Herrlins tidiga brevkorrespondens. *D.U.G.* övergick 1891 i det årslånga så kallade *Tua-kotteriet*, vilket så småningom övergick i föreningen *D.Y.G - Den Yngre Gubben*. Herrlin ingick i samtliga dessa sammanslutningar tillsammans med sina närmaste vänner, Hans Larsson, Bröderna Petrén, Algot Ruhe samt Emanuel af Geijerstam, och i de många skönlitterära skildringarna finns möjlighet att återuppleva gruppens umgänge och ventilerade tankar.³² Men vid sidan av dessa mer sinnliga uppror fanns också en ny inställning till vetenskapen präglad av en mer empirisk och naturvetenskaplig kunskapssyn, vilken diskuterades med vänsterpolitiska förtecken under ledning av centralgestalten Bengt Lidforss. I kretsen ingick omkring 40 medlemmar, vilka

³¹ Anna Herrlin finns omtalad i Inger Hammar: ”Lund är så ytterligt konservativt...”. Kvinnliga studenter söker tillträde till Alma Mater” i Christina Carlsson Wetterberg och Göran Blomqvist(red): *Kvinnor vid Lunds universitet*, Lunds Universitetshistoriska sällskap, Lund, 2000. Här omtalas hon som ”Professorskan Anna Herrlin – studentskan som anpassade sig.” s. 17

³² Som exempel kan anföras Paul Rosenius bok *De Unga Gubbarne*, Stockholm, 1909

invaldes via omröstning.³³ Aktiviteten inom gruppen präglades av liberalsocialistiska idéer. Man hyllade exempelvis den franska revolutionen och propagerade i en antimilitaristisk anda mot firandet av Karl XII:s dödsdag. Man ville därigenom uppmärksamma människor på det absurda i en nationalistisk hållning och trodde att, om detta lät sig genomföras, krig skulle upplösas av sig själva.³⁴ Det var enligt Herrlin själv fråga om en sorts ”akademisk socialism”.³⁵

2.1.2 Herrlins akademiska befattningar

Som nämnt profilerade sig Herrlin mycket tidigt inom den akademiska världen och kom att få många uppdrag inom den. Han höll återkommande sommarkurser vid svenska universitet, var under flera år föreståndare för den teoretiska provårskursen vid Lunds högre allmänna läroverk, var lärare vid högre lärarinneseminariet i Lund, tillförordnades att examinera pedagogik vid Lunds universitet samt upprätthöll periodvis professuren i teoretisk filosofi vid Lunds universitet under den ordinarie professor Borelius sista professorsår med början 1902. Då var Herrlin 32 år. Herrlin sökte vid upprepade tillfällen professurer i både praktisk och teoretisk filosofi, men fick avslag. 1906 blev han så docent vid Göteborgs högskola och flyttade året därpå dit med sin familj. I Göteborg fortsatte Herrlin ganska mycket som han gjort i Lund. Han fungerade som lärare vid Kjellbergsska högre lärarinneseminariet i Göteborg, upprätthöll vid behov professuren i praktisk filosofi i Göteborg, förrättade sommarkurser och examinerade pedagogik. Under göteborgsåren styrdes Herrlins forskning allt mer in på pedagogikens område. Trots det fick han avslag på sin ansökan om pedagogikprofessuren i Uppsala år 1910. 1912 blev så Herrlin äntligen hemkallad till Lund för att installeras som professor i psykologi och pedagogik den 26:e januari.

2.2 Herrlins subjektpositioner

Det är nu dags att studera Herrlins subjektpositioneringar närmare. Innan subjektpositionerna kan analyseras i relation till ett empiriskt material, vill jag utreda det sammanhang varinom dessa positioner uppstått och förankra dem något i sitt sammanhang. Jag vill därför nu kortfattat skissera upp de fem diskurser på vilka jag delat upp Herrlins subjekt och göra ett försök att ringa in hans position inom respektive fält.

Jag ser hur kropp-själproblematiken är gemensam för alla de fem diskurserna och kommer att utgå från, att denna fråga på olika sätt står i centrum för deras formering. Det har naturligtvis producerats otaliga hyllmeter forskning kring denna problematik, både från filosofiskt och

³³ Herrlin Axel, *Sekelslutets Lund*, Lund, 1936, s. 22. Här finns också en förteckning över medlemmar som ingick i *D.U.G.*

³⁴ Herrlin, *Sekelslutets Lund*, s. 22ff.

³⁵ Beteckningen är Herrlins. Herrlin, *Sekelslutets Lund*, s. 39

psykologiskt såväl som från teologiskt och idéhistoriskt håll. Att presentera denna forskning är naturligtvis en praktisk omöjlighet. Det finns i litteraturen en hel flora av skolor med tillhörande begreppsapparater, som intagit olika teoretiska infallsvinklar i förhållande till problemet.³⁶ Denna gigantiska och uråldriga diskussion har jag inga ambitioner att formulera. Det som dyker upp i källmaterialet fyller sin specifika funktion i diskursens praktik, oavsett vad detta fyllt för funktion i tidigare skeden och diskurser.

Jag vill börja i cirkelns mitt, med den experimentalpsykologiska diskursen och Herrlins positionering inom denna. Därefter avhandlar jag de fyra omgivande diskurserna. Det är inte tanken att följande framställning ska vara en inträngande analys av de respektive diskurserna, utan snarare en presentation av dem inför avhandlingens kommande analyser.

2.2.1 Experimentalpsykologen

Experimentalpsykologins födelse

Det experimentalpsykologiska undersökningsområdets uppkomst har förklarats som ”en korsning mellan filosofi och fysiologi”.³⁷ Sinnesfysiologin, belägen under medicinska studier och de experimentella metoder som här brukades, applicerades på det filosofiska problemet om själens och kroppens förhållande. Denna korsbefruktning har beskrivits som den utlösande faktor, som kom att skilja psykologi från filosofi och det var med Wilhelm Wundt i Tyskland som första steget togs.

Till de länder, där detta tidigast skedde, räknas förutom Tyskland, i regel USA, Frankrike, England, Danmark och i viss mån Italien.³⁸ Samtliga laboratorier, som upprättades i dessa länder, hade som förlaga Wundts laboratorium i Leipzig, vilket Wundt grundade redan 1875.³⁹ Forskare från hela Europa reste till Wundt för att lära sig metoderna och reste sedan hem för att grunda egna institut. Det finns en rik litteratur om experimentalpsykologins fader och centralgestalt Wilhelm Wundt. En god sammanfattning av Wundts filosofiska system finns i Alfred Arnolds *Wilhelm Wundt - sein philosophisches System* och ytterligare en redogörelse för Wundts forskning ur ett mer vetenskapshistoriskt perspektiv finns i Robert W. och Robinson David K. (red), *Wilhelm Wundt in history. The making of a scientific psychology*.

För att kunna sätta in den svenska experimentalpsykologiska diskursen i ett europeiskt perspektiv har jag anlitat K.B. Madsens omfattande *Psykologiens historie i ett videnskabsteoretisk*

³⁶ En god introduktion till utvecklingen av kropp-själproblemet ges i Rieber, R.W.(ed.), *Body and Mind. Past, Present and Future*, Academic Press, London/New York, 1980

³⁷ Madsen K.B., *Psykologins utveckling. Från spekulativ filosofi till exakt vetenskap*, Köpenhamn, 1970, s. 40

³⁸ Dessa uppgifter grundar sig på Madsen, 1970, s. 44ff. Hos Madsen finns även en tabell över de första laboratorierna, deras grundare och deras tillkomstår. En än mer utförlig tabell finns i Madsen K.B., *Psykologiens historie i ett videnskabsteoretisk perspektiv. Bind 1. Tiden indtil ca. 1945*, Köpenhamn, 1986, s. 115

³⁹ Madsen, *Psykologins utveckling. Från spekulativ filosofi till exakt vetenskap*, s. 42

perspektiv samt dennes något mindre omfattande *Psykologins utveckling*, vilka båda tar upp psykologins födelse ur en mer universell vetenskapsteoretisk synvinkel. Jag har vidare riktat intresse mot den brittiska forskningen kring den experimentella psykologins roll i samhället. De ockulta fenomenens sociala faktorer och konsekvenser samt förhållandet mellan naturvetenskapen och ockultismen är stora forskningsområden i Storbritannien. Området är där främst inmutat av socialhistoriska forskare, men dessa undersökningar har naturligtvis även intresse utifrån en mer vetenskapsteoretisk ståndpunkt. De svenska naturvetenskapsmännen fann sin inspiration till undersökning av de ockulta fenomenen i brittiska förlagor. Även metoderna för hur dessa fenomen skulle undersökas hämtades därifrån. *Madhouses, doctors and mad-men. The Social History of Psychiatry in the Victorian Era* utgiven av Andrew Scull är en samling essäer, som alla utreder konflikter mellan olika diskurser inom den viktorianska vetenskapsvärlden. Det är framför allt abnormpsykologins tillämpning inom andra sociala områden, som står i fokus här. W.F. Bynums artikel ”Themes in British Psychiatry, J.C. Prichard (1785 - 1848) to Henry Maudsley (1835 - 1918)” åskådliggör tydligt denna konflikt.⁴⁰

Det franska fallet

Den experimentella psykologin utgick alltså från Wundt, men kom att förvaltas och utvecklas olika i de olika länderna. Extra intressant för min framställning är ämnets utveckling i Frankrike där Pierre Janet utvecklade en experimentell psykopatologi. Janet var vid sidan av sin professur i filosofi vid Sorbonne även utbildad läkare. Hans modell över människans psykiska sammansättning grundar sig på uppfattningen, att människan består av en rad olika sammansatta personligheter, och att den sunda, normala individen endast kan uppstå om dessa olika komponenter är integrerade med varandra till en helhet. Om en sådan beståndsdel inte kan inordna sig i helheten, uppstår en psykos eller neuros.⁴¹ Precis som man skulle kunna ana, var Freud elev hos Janet, innan han lade fram sin teori om det undermedvetna.⁴² Janet studerade hysteriska patienter intagna vid sjukhuset La Salpêtrière i Paris. Via hypnos och suggestioner undersöktes växelverkan mellan det omedvetna skiktet i människan och det medvetna. Herrlin bevittnade på ett liknande sätt spiritistiska seanser i studiesyfte. I sina brev relaterar han sina upplevelser av medierna till psykologen Pierre Janets psykologiska forskning kring hysterin.⁴³ Herrlin uppger även själv i sina minnesanteckningar, att Janets forskning stått som direkt

⁴⁰ Utgiven i Ruse Michael (ed.) *Nature Animated. Historical and Philosophical Case Studies in Greek Medicine, Nineteenth-Century and Recent Biology, Psychiatry, and Psychoanalysis. Papers Deriving from the Third International Conference on the History of Science, Montreal, Canada, 1980*, Dordrecht, 1983, s. 225 - 242

⁴¹ Madsen K.B, *Psykologiens historie i ett vetenskapsteoretisk perspektiv*, s. 124

⁴² I mitt fall är det även spännande att notera den likhet, som finns mellan Janets personlighetsmodell och den postmoderna teorin om subjektpositioneringens splittrande kraft. Att Janets tankar levt vidare som en grund för den postmoderna teorin har naturligtvis sin förklaring i att de bevarats till eftervärlden via Freuds psykoanalytiska teorier, som ju är en utveckling av Janets antaganden.

⁴³ Brev från Herrlin till Alfred Petrén 22/7-1898, Lnr 20, [Petrén, A.], LUB

förlaga till hans uppfattning om det undermedvetna och dess roll vid spiritistiska seanser.⁴⁴ Det har visat sig vara svårt att få tag på litteratur om Janets psykologiska teori, men så länge inget mer aktuellt verk kommer till min kännedom, refererar jag till John Elmgrens *Pierre Janets psykologi*.

Det danska fallet

En av Wundts allra första elever var professor Alfred Lehman, som efter en tids studier 1886 reste hem till Köpenhamn och grundade Skandinaviens, och ett av Europas första, psykologiska laboratorier.⁴⁵ Runt om i hela Europa gjorde han sig dessutom känd som en ivrig motståndare mot spiritismen och de spiritistiska förklaringsmodellerna. Lehman var strikt inriktad på naturvetenskapliga metoder för att förklara mänskligt beteende, och hans forskning omfattade begrepp som hjärnans elektriska potentialitet, P-energiebegreppet och neurokemiska förlopp.⁴⁶ Lehmann själv valde att kalla sin disciplin för psykofysik.⁴⁷ Psykologin skulle, enligt Lehmans psykofysiska åskådningssätt, sträva efter så generella lagar som möjligt, utformade i fysikens språk. Det höjdes emellertid röster mot detta strikt naturvetenskapliga sätt att behandla människan, vilket utvecklades till en schism, som blev berömd under sin tid, och som frekvent återkommer i Herrlins egen forskning. Den danske psykologiprofessorn Harald Höffding kunde inte acceptera Lehmans positivistiska tillvägagångssätt och vände sig mot att Lehman reducerade det sinnliga till det fysiska utan att upprätthålla den distans däremellan vilken, enligt Höffding, krävdes om man skulle kunna bevara psykologiämnets självständighet.⁴⁸ Höffdings vetenskapsteoretiska utspel är ett exempel på vad som har kallats för parallelluppfattning, vari kroppen och själen tänks fungera i parallella dimensioner – sammanvävda men i behov av olika undersökningsformer. I Sverige fanns, mig veterligen, ingen sådan schism mellan vetenskapsmän, eftersom Lehmans positivistiska metoder inte verkar ha slagit igenom. I stället är det Höffdings mer syntetiska hållning som vunnit mark, vilket vi får anledning att återkomma till.

Det svenska fallet

Det finns inte mycket forskning kring psykologins historia i Sverige. Svensk psykiatri, kopplad till de sociala reformer som ledde till dess institutionella omformning, är däremot liksom i andra länder, mer

⁴⁴ Herrlin, *Sekelslutets Lund*, s. 83

⁴⁵ Madsen, *Psykologiens historie i ett vetenskapsteoretisk perspektiv*, s. 114

⁴⁶ Nilsson Ingemar, *Själen i laboratoriet. Vetenskapsideal och människosyn i den experimentella psykologins framväxt*, Lund, 1978, s. 68

⁴⁷ *Dansk Biografisk Leksikon*, Band 8, uppslagsord: Lehman

⁴⁸ Nilsson, *Själen i laboratoriet.*, s. 69

välundersökt.⁴⁹ De socialt kopplingsbara vetenskapshistoriska områdena tenderar definitivt att bli undersökta i långt större utsträckning än de mer teoretiskt inriktade vetenskapliga sammanhangen.

Det är mig veterligen bara Ingemar Nilsson, som i den tidigare nämnda *Själen i laboratoriet. Vetenskapsideal och människosyn i den experimentella psykologins framväxt* har bedrivit forskning kring psykologins tidiga utveckling i Sverige. Nilssons avhandling utreder kortfattat men koncist de europeiska idéströmningar, både filosofiska och psykologiska, som föregick uppkomsten av en experimentalpsykologisk diskurs i Sverige. Vidare går Nilsson igenom den filosofisk-psykologiska debatten i Sverige vid tiden för experimentalpsykologins uppkomst och akademiska lansering. Det är främst debatten, så som den fördes inom Uppsala universitet, som ligger till grund för Nilssons avhandling, vilken relateras till den där verksamme docenten i psykologi Sydney Alrutz forskargärning inom experimentalpsykologins fält. Nilsson avhandlar även till viss del den filosofiska upptakten till psykologins utformning i Lund, men går av någon anledning inte närmare in på Herrlin. Nilssons framställning är i flera avseenden central för min undersökning. Dels ger den en bild av både den psykologiska och den filosofiska diskursen ur ett experimentalpsykologiskt perspektiv, dels ger den en bild av den akademiska världens struktur och relationer, vilka varit ytterst betydelsefulla för utformningen av psykologiämnet. Nilssons idéhistoriska grundforskning är en utmärkt jämförelsestudie till min egen, inte minst då den grundar sig på ett annat källmaterial och pekar på andra diskursiva relationer, än mitt källmaterial kan uppvisa. Även Kjell Jonsson har i *Vid vetandets gräns. Om skiljelinjen mellan naturvetenskapen och metafysik i svensk kulturdebatt 1870 - 1920* utrett kropp-själproblematikens förgreningar i Sverige. Jonsson lägger störst tonvikt vid utvecklingen i Lund och är därför intressant - trots att Herrlin i Jonssons undersökning enbart nämns i en bisats.

Hur kom då experimentalpsykologin till Sverige? Det finns dessvärre - i nuläget - inget bra svar på den frågan. Som vi sett, florerade debatten om ämnet i grannlandet Danmark redan i ett tidigt skede. Idéerna var därför säkerligen kända långt innan en experimentalpsykologisk praktik nådde Sverige. Herrlins brev avslöjar att han, liksom de flesta svenska vetenskapsmän vid denna tid, företog utlandsresor i studiesyfte nästan varje år, både subventionerade och självbekostade. Han var exempelvis i Köpenhamn hos Lehman 1902, i Wien, i Berlin, i Italien, vid upprepade tillfällen i Leipzig hos Wundt för att studera psykologisk pedagogik⁵⁰ och i Göttingen hos Müller, där han säkert hämtade kunnande om hur han skulle kunna realisera sitt planerade psykologiska laboratorium. Nilsson har poängterat, att de svenska vetenskapsmännens studieresor inte främst gjordes i syfte att

⁴⁹ Se exempelvis Harding, Gösta, *Tidig svensk psykiatri: de tre första psykiatriprofessorerna i Stockholm 1861 - 1902* Öhrström, Björnström, Hjertström och grunden för deras verksamhet, Lund, 1975

⁵⁰ Brev från Herrlin till Gustav af Geijerstam, 28/7 - 07, Gustav af Geijerstams samling, H56:12, Göteborgs universitetsbibliotek (GUB); brev från Herrlin till Liljeqvist 1/2-12, Samling Liljeqvist, P.E., LUB; brev från Herrlin till Alfred Petrén 25/6-08, Lnr 25 [Petrén, A.], LUB; och brev från Herrlin till Hans Larsson 4/3-02, Samling Larsson, H., LUB

diskutera teoretiska frågor, utan att de företogs för att forskarna skulle lära sig experimentella metoder och tekniker.⁵¹

Psykologin som vetenskap enligt Herrlin

Herrlins uppfattning om psykologin har han klart och tydligt radat upp i sin ”Grundlinjer till föreläsningar i Psykologi”, som fungerade som underlag för de sommarkurser i psykologi han höll i Lund sommaren 1900. Häri ger han, liksom Höffding ovan, uttryck för en parallellteoretisk synvinkel på kropp-själförhållandet. I Spinozas och Spencers fotspår uppger sig Herrlin vara av den uppfattningen att det andliga och det kroppsliga är olika sidor av ett och samma väsen, vilka inte kan existera utan varandra. Varje fysiskt fenomen har en andlig sida och vice versa. I Herrlins språkbruk är det ”samma sak, uttryckt på tvenne skilda språk, hvilka ej få hopblandas med hvarandra.”⁵² Trots detta är Herrlin metodologiskt övertygad om den experimentella metodens överlägsenhet för att studera detta förhållande. Det är framförallt validitetsaspekten som är central, då han ska argumentera för ett experimentellt förfaringsätt. En lagbundenhet kan så mycket lättare iakttas om experimentorn själv får bestämma och manipulera villkoren och inte behöver ta hänsyn till utanförliggande faktorer.⁵³ Även studiet av andra varelser utpekades som en validitetsförhöjare och som ett nödvändigt komplement till den något subjektiva ”sjelfiakttagelsen”. Att bara studera ”andra människor i normalt tillstånd” räcker inte heller, då en sådan metod hotar att begränsa forskningsresultatet till bevis, härledda ur samma subjektiva iakttagelser som vid en själviakttagelse - i det att experimentorn lätt projicerar sig själv på den andre. Om man däremot studerar varelser, som avviker från det normala, undviker man en sådan fälla. Som exempel ger Herrlin barn, lågt stående människoraser, sinnessjuka personer och djur. De ”sjukliga stegringar och öfverdrifter”, som man återfinner hos avvikande individer, utgör ett nödvändigt jämförelsematerial, om man vill förstå det normala själslivet, menar Herrlin.⁵⁴ Det är alltså fråga om att applicera en naturvetenskaplig metod på ett material, som inte kan eller bör reduceras till det materiella. Paradoxen har visat sitt ansikte.

Det ockulta som forskningsfält

Samma paradox ligger till grund för det upprop till den svenska allmänheten, som Herrlin tog initiativ till 1895. Allmänheten uppmanades att sända in sina upplevelser av syner och varsel till honom och de sex medundertecknare, som samlats kring hans idé. Naturligtvis var initiativet tillkommet med inspiration från det brittiska *Society for Psychical Research (SPR)*, vilket kommer att behandlas nedan. Förutom Herrlin hade den världsberömda lundafysikern Janne Rydberg, nämnde professor

⁵¹ Nilsson, *Själen i laboratoriet*, s. 48

⁵² Herrlin Axel, ”Grundlinjer till föreläsningar i Psykologi” i: *Sommarkurserna i Lund 1900*, Lund, 1900 s. 7

⁵³ Herrlin, ”Grundlinjer till föreläsningar i Psykologi”, s. 5

⁵⁴ Herrlin, ”Grundlinjer till föreläsningar i Psykologi”, s. 4

Alfred Lehmann, Bror Gadelius, Oslos senare filosofiprofessor John Mourly-Vold, den senare professorn i filosofi vid Helsingfors universitet Axel Grotenfeld samt lundafilosofen Johan Bager-Sjögren slutit upp kring idén. Det insända materialet kom aldrig att utgöra underlag för någon skriftlig rapport förutom den, som kom från Bager-Sjögrens penna. I *Sanndrömmarna och deras vetenskapliga förklaring* från 1896 försöker han utreda drömmens mysterium med hjälp av från allmänheten insänt material.⁵⁵ Några dokument från arbetet med uppropet har jag inte hittat, men i ett brev till en undrande deltagare berättar Herrlin, att det insända materialet blivit så stort att alla fall inte kunnat beaktas, men att en liten broschyr över arbetet planerats. I brevet antyder Herrlin även att lokalförbund, så väl i staden som på landsbygden kring Malmö och Trelleborg, för insamling av ockult material diskuterats. Herrlin beskriver även hur han personligen ska göra en föreläsningsturné runt om i Skåne för att uppmuntra landsortbefolkningen att nedteckna sina ockulta upplevelser.⁵⁶

Ingemar Nilsson ägnar ett långt kapitel av *Själen i laboratoriet* åt den andre experimentalpsykologen, Sydney Alrutz, som var verksam i Sverige vid Herrlins tid och som Herrlin enligt egen uppgift kände väl.⁵⁷ Alrutz har av någon anledning, antagligen på grund av sin starkare koppling till teosofin och det ockulta och paranormala, varit föremål för forskning i långt större utsträckning än Herrlin. Även Solveig Jülich har i sin forskning kring röntgenstrålarnas tidiga historia i Sverige undersökt Alrutz. Från 1901 var han docent i Uppsala och grundade där Sveriges första psykologiska laboratorium, inom vars väggar Alrutz skulle komma att koncentrera sig på studiet av hypnos. Han fokuserade där på att experimentellt fastslå att de strålar, han tänkte sig att människor sände ut som psykisk energi, faktiskt existerade.⁵⁸ Dessa studerade energiformer, som emanerade ur den mänskliga kroppen, skulle ge ett vetenskapligt bevis för teosofins energibaserade lära.

Som synes hade Alrutz en helt annan ingång till studiet av psyket än Herrlin och hans metoder kan snarare jämföras med Lehmanns strikt naturvetenskapliga än Höffdings mellanting. Alrutz var av den uppfattningen att psykologin borde stå helt utan beröring med filosofin och vägrade att kalla sitt ämne något annat än ”fysiologisk psykologi”.⁵⁹ Alrutz verkar ha haft en betydelsefull roll för den experimentalpsykologiska diskursen, då han exempelvis år 1906 började ge ut tidskriften *Psyke* ett organ för nordens psykologer, som skulle komma att äga bestånd till 1920. Höffding var här medredaktör, men ville inte att tidningen skulle behandla parapsykologiska frågor, vilket ledde till oenigheter. Vidare grundade Alrutz det icke rikstäckande *Institutet för psykologisk forskning* i Uppsala år 1909 efter modell från brittiska *SPR* samt *Psykiatriska Föreningen i Uppsala*, i vilken

⁵⁵ Bager-Sjögren Johan, *Sanndrömmarna och deras vetenskapliga förklaring*, Stockholm, 1896

⁵⁶ Brev från Herrlin till S.A. Hedlund, 20/9 - 1895, S.A. Hedlunds samling, GUB

⁵⁷ Brev från Herrlin till F.A. Wulff 3/3-09, Samling Wulff, F.A., LUB,

⁵⁸ Jülich Solveig, ”Fotografering av det osynliga. Vetenskap, ockultism och röntgenstrålar kring sekelskiftet 1900”, *Lychnos*, 2002, 61ff.

⁵⁹ Nilsson, *Själen i laboratoriet*, s. 143

även Herrlin ingick.⁶⁰ Trots detta finns inga spår av att Herrlin och Alrutz ska ha stått i närmare kontakt med varandra. Kanske berodde detta på de två männens allt för olika ingångar till det ämne de studerade. Höffding, däremot, förekommer frekvent i Herrlins kvarlåtenskap och omnämns som ”den käre vännen.”⁶¹

Mot pedagogik och samhällsrelevans

I sin installationsföreläsning som professor i psykologi och pedagogik 1912 understryker Herrlin psykologiämnets släktskap med naturvetenskapen genom att poängtera att ”psykologiens vetenskapliga utvecklingsgång erbjuder samma skådespel som naturvetenskaperna”.⁶² Psykologin har, fortsätter han, rört sig från att vara en enbart deskriptiv vetenskap till att bli en **exakt** metodologisk experimentell vetenskap, vilket särskilt tar sig uttryck i forskning kring mnemotekniska experiment. Det var bland annat sin egen forskning kring minnet, som Herrlin tänkte på, då han formulerade detta. En av dem, som efter en lärlingstid hos Wundt grundade ett laboratorium just för denna typ av mnemoteknisk forskning, var G.E. Müller i Göttingen. Müller undersökte här främst färgseende och minne.⁶³ Herrlin var, som ovan nämnts, på studiebesök hos Müller och refererar ofta till Müllers forskning som en modell för sitt eget arbete. Mot slutet av min undersökningsperiod riktar sig Herrlins studier allt mer mot minnesforskning. Strax efter tillträdet som professor diskuterar Herrlin, i ett brev till professorskollegan Martin P:son Nilsson, planer på att inrätta ett experimentalpsykologiskt laboratorium. Här skulle sinnesfysiologiska studier bedrivas genom ett samarbete mellan medicinare och psykologer, vilka skulle undersöka minne, uppmärksamhet och abstraktionsprocesser.⁶⁴ Ett laboratorium upprättades också senare under Herrlins ledning.⁶⁵

Under göteborgsåren verkar det allmänna psykologiintresset, samt även Axel Herrlins forskning, växla spår i en mer socialt tillämpbar pedagogisk riktning. Här öppnar sig ett nytt forskningsfält i form av svensk pedagogikhistoria. Nilsson berör även denna förändring i sin avhandling. Det pedagogiska området förefaller vara långt mer utforskat än psykologins. Leif Lindberg och Britt-Marie Berge har i *Pedagogik som vetenskap - vetenskap som pedagogik* samlat samtliga svenska pedagogikprofessorers installationsföreläsningar och kommenterat dessa samt beskrivit den byråkratiska apparat, som med

⁶⁰ Brev från Herrlin till Geijerstam, 18/6-07, Gustav af Geijerstams samling, H56:12, GUB

⁶¹ Brev från Herrlin till Geijerstam, 18/11-07, Gustav af Geijerstams samling, H56:12, GUB

⁶² Herrlin Axel, ”Psykologins utveckling till exakt vetenskap”, publicerad i *Psyke*, 1912, s. 35

⁶³ Madsen, *Psykologiens historie i ett vetenskapsteoretisk perspektiv*, s. 116. För en ingående redogörelse för Wundts psykologiska forskning se Rieber, Robert W. och Robinson, David K. (ed), *Wilhelm Wundt in history. The Making of a Scientific Psychology*, New York, 2001. Speciellt intressant för min studie är Edward J. Haupts bidrag till ovan nämnda antologi:

”Laboratories for experimental psychology. Göttingen’s ascendancy over Leipzig in the 1980’s”, s. 205 - 250, vari Haupt diskuterar skillnaderna mellan Wundt och Müllers laborietrustningar och tekniska metoder för forskning. Herrlins laboratorium skulle grundas med Müllers laboratorium som modell.

⁶⁴ Brev från Herrlin till M.P Nilsson, 7/8 -1912, Samling Nilsson, M.P., LUB

⁶⁵ Larsson Hans, ”Per Axel Samuel Herrlin”, s. xxvii

boströmska förtecken, satte stopp för ämnets förvetenskapligande i Sverige - och i synnerhet i Lund.⁶⁶ Också denna process berörs hos Nilsson. Här uppges en av de viktigaste anledningarna till att psykologin inte tillerkändes någon egen disciplin, utan fick stanna kvar under filosofiämnet, vara att psykologin, i sin mer experimentella form, inte kunde uppvisa någon användbarhet inom ramen för universitetets filosofiska utbildning, som till största delen syftade att utbilda statens tjänstemän samt lärare.⁶⁷ Studiet av själsligt abnorma individer kunde väl aldrig ha någon samhällsrelevans? Detta löste man genom att knyta pedagogiken till den experimentella psykologin. Man kan alltså se det som en effekt av det svenska universitetssystemets beroende av statlig styrning och dess roll som ämbetsmannuniversitet, att psykologin och pedagogiken kom att samsas om den nyinrättade professuren i psykologi, som så småningom blev verklighet.⁶⁸ Pedagogiken som akademiskt ämne tillfredsställde på detta sätt både kravet från universitetet på en socialt tillämpbar forskning samt det krav från experimentalpsykologernas sida, som innebar exakt experimentell utforskning av det mänskliga psyket enligt så objektiva metoder och med så generaliserbara resultat som möjligt. Även inom ett annat socialt tillämpbart och nytt forskningsområde – rättspatologin – kom minnesforskning att inta en central roll.

2.2.1 Akademikern

Den filosofiska diskursen

En förklaring till att kropp-själfrågan var så brännande het mot slutet av 1800-talet, verkar ha varit frågans relevans för den akademiska hierarkiska inordningen av ämnena. På ett mycket konkret plan fick frågan stor relevans för en omstrukturering av den akademiska apparaten och dess beståndsdelar. En åtskillnad mellan kropp och själ innebar, att studiet av själen kunde rymmas inom ramarna för den filosofiska psykologin. Om däremot kropp och själ ansågs för samma substans, krävde studiet av människan att det underordnades den fysiologiska instansen, och att det blev en medicinsk disciplin. Om studiet av människan däremot baserades på uppfattningen om kropp och själ som två sidor av samma sak, som Herrlin förespråkade, skulle detta innebära att psykologiämnet kunde stå på egna ben som en syntes av humanvetenskap och naturvetenskap.

Den svenska filosofiska diskursen under tiden för förra sekelskiftet är oskiljbar från den psykologiska, eftersom psykologiämnet fortfarande låg under filosofiämnet vid denna tid. Carl-Göran Heidegren har i sin bok *Johan Jakob Borelius. Den siste hegelianen* tecknat nämnde filosofiprofessor

⁶⁶ Leif Lindberg har även gett ut arbetsrapporten *Professorstillsättningar. Sakkunniga, professorstillsättningar och professurer i pedagogik 1910 - 1998*, Växjö, 2005, som är en samling av alla fakta kring tillsättningsärenden mellan 1910 och 1998. Här finns också alla tillgängliga handlingar som finns att tillgå i ärendet förtecknade.

⁶⁷ Nilsson, *Själen i laboratoriet*, s. 144f.

⁶⁸ Nilsson, *Själen i laboratoriet*, s. 145

i Lunds filosofiska system. Borelius var Herrlins professor, och Herrlins uppfattning om filosofiämnet torde till stor del ha formats utifrån Borelius teori, då det akademiska systemet var strikt hierarkiskt och byggde på lärjungeprincipen. Kjell Jonsson ger i den tidigare omnämnda *Vid vetandets gräns. Om skiljelinjen mellan naturvetenskap och metafysik i svensk kulturdebatt 1870 - 1920* en ingående idéhistorisk redogörelse för den naturvetenskapliga diskursens diffusa gränsdragningar gentemot övriga metafysiskt grundade diskurser under femtio års tid. Avhandlingen presenterar en djupdykning i svenska metafysiska och religiösa tankeströmmar vid tiden för min undersökning. Carl-Göran Heidegren behandlar i sin *Det moderna genombrottet i nordisk universitetsfilosofi 1860 – 1915* det akademiska landskapet kring filosofiämnet i dess brytningspunkt, såväl i de övriga nordiska ländernas universitetsstäder som i Lund. I studien berörs även den institutionella historien, som till en stor del utgör historieskrivningen kring filosofiämnet. Herrlin har en given plats i denna kartläggning.

Boströmianismen

Herrlin har själv, i sina utgivna minnesanteckningar från sekelskiftets Lund, behandlat Borelius person och dennes inflytande över sina lärjungar samt deras intresse för Eduard von Hartmanns lära om det omedvetna, vilket underblåstes av Borelius.⁶⁹ Borelius filosofiska inriktning hade däremot, på nationell nivå, inte på långt när ett så stort inflytande, som Christopher Jacob Boströms idealistiska filosofi kom att få. Från 1840-talet fram till sekelskiftet kom Boströms synsätt att dominera den svenska filosofiska diskursen. Läran hade stöd från de statliga administratörerna och filosofi ingick både i de teologiska och juridiska fakulteternas examina – varför det främst var Boströms konservativa och idealistiska system, *boströmianismen*, som fördes vidare ut till samhällets tjänstemän. Förklaringen till att boströmianismen kom att omfattas så enhetligt av samhället fanns i, att den lade fokus på moral, religion och nation. Dessa begrepp knöt den samman till en lära, som förespråkade fosterlandskärlek och kärlek till staten som något naturligt och förnuftigt. Boströmianismen fick inte något rotat fäste i Lund, mycket på grund av Borelius, utan här skedde i stället en orientering mot den europeiska filosofin, speciellt den tyska, som var Borelius specialområde. Boströms syn på den empiriska vetenskapen är, att den är falsk och att naturvetenskap i allmänhet är lågt stående. Materialism och naturvetenskap uteslöts därför, där detta lät sig göras, aktivt av universiteten så länge Boströms lära fick råda. Vetenskapen skulle och borde utövas utan praktiska tillämpningar. Boströms syn på psykologin och på människan är strikt spiritualistisk. Kroppen och själen tillhör hos honom båda den andliga världen. Kroppen bör ses som själens organ,

⁶⁹ Se Herrlin Axel, "Ur åttiotalets lundensiska tankeliv" samt Herrlin Axel, "Det omedvetnas filosofi och lundensiskt tankeliv", först utgivna i *Under Lundagårds kronor* band 1, Lund, 1918 respektive band 2, Lund, 1921. Senare omtryckta i, Herrlin Axel, *Från sekelslutets Lund*, Lund, 1936

varvid en förändring i kroppen alltid har sin upprinnelse i anden. Verkligheten är hos Boström av andlig art, vilket naturligtvis innebär att en forskning byggd på empiriska fakta inte har något värde för förståelsen av verkligheten eller av människan.⁷⁰

Johan Jakob Borelius

Borelius, eller Gubben Bore som han kallades av Herrlin och hans vänner, var hegelian men också öppen för den fysiologiska och den matematiska psykologiska forskningen så som den bedrevs exempelvis av Wundt. Psykologin, som ämne inom ramarna för filosofiämnet, hade hos honom en förhållandevis hög status och även om han inte direkt ville rekommendera den experimentella metoden - "lifvet flyr bort under dissektionskniven" - så vände han sig emot den alltför abstrakta syn på själen som representerades av exempelvis Boströms lära.⁷¹ Borelius öppnade sitt hem för diskussionsintresserade studenter i så kallade kolloqvier. Här diskuterades den nya filosofi som representerades av Darwin, Spencer samt inte minst von Hartmanns lära om det omedvetna, liksom närbesläktade ämnen som drömmarnas psykologi. Deltagare i kolloqvierna var inte bara filosofer utan även naturvetenskapsmän.⁷² Det var också delar av denna skara som samlades i diskussionsföreningen *D.U.G.* för att diskutera den nya filosofin utifrån ett mer samhällstillvänt perspektiv och sätta den i relation till dagspolitiska och moraliska frågor.⁷³

Filosofins nya roll som vetenskapens självmedvetande

Filosofiämnet upplevde naturligtvis en hård tid i naturvetenskapens guldålder. Detta problem löstes genom att filosoferna började betrakta filosofin som vetenskapernas vetenskap, ur vars kapp alla specialiserade vetenskaper en gång hade skakats och inom vars ramar de framforskade resultaten än en gång skulle samlas för att rättmätigt tolkas. Denna idé om filosofins roll formulerades av flera filosofer under andra halvan av 1800-talet och i synnerhet av Spencer.⁷⁴ Detta var också Borelius uppfattning,⁷⁵ och det verkar även ha varit Herrlins uppfattning. I en artikel från 1905 med namnet "Filosofien som skolämne", publicerad i *Sydsvenska Dagbladet*, protesterar Herrlin mot läroverkskommitténs förslag att stryka filosofiämnet ur den obligatoriska timplanen. Herrlin beklagar sig över den romantiska filosofi, som med Hegel förflackat filosofiämnets seriösa vetenskapliga

⁷⁰ Borelius lära diskuteras av Nilsson på sidorna 79 – 93 i Nilsson, *Själen i laboratoriet*

⁷¹ Nilsson, *Själen i laboratoriet*, s. 86f.

⁷² Herrlin, *Sekelslutets Lund*, s. 5 ff. Hela artikeln "Ur åttioalets lundensiska tankeliv" behandlar dessa kolloqvier och vad som diskuterades under dem.

⁷³ Herrlin, *Sekelslutets Lund*, s. 21

⁷⁴ Nilsson, *Själen i laboratoriet*, s. 40f. Se också Heidegren Carl-Göran, *Det moderna genombrottet i nordisk universitetsfilosofi 1860 – 1915*, Riga, 2004 för en redogörelse för filosofiämnets moderna utveckling med differentiering och åtföljande identitetskris för filosofiämnet, s. 486ff.

⁷⁵ Heidegren, *Det moderna genombrottet*, s. 14

målsättning. Herrlin hänvisar till det nya, mer naturvetenskapliga, filosofiämne som tagit form nere i Europa och vilket han spår inom en snar framtid, även kommer att nå Sverige. Filosofin utmålas i artikeln som det kitt, som föreligger mellan de specialiserade fackvetenskaperna och som det, som har en förmåga att göra de empiriska resultaten komparativa på ett teoretiskt plan. Filosofin är alla vetenskapers enhet – rentav ”vetenskapens sjelfmedvetande”. Psykologin, hävdar han vidare, är dessutom helt nödvändig för såväl präst- och juridikstuderande som läkarkandidater, vilka, enligt Herrlin, inte fick tillräcklig träning i att se människan som psykologisk själsvarelse.⁷⁶

Den experimentella psykologin är för Herrlin en specialvetenskap, som skakats ur filosofins kappa, och som har den att tacka för sin existens på samma sätt som Herrlin har Borelius att tacka för sin experimentalpsykologiska pionjärposition. Det är tydligt att det är Herrlins akademiska positionering som här kommer till tals. Herrlin vill föra in sin experimentalpsykologiska forskning innanför universitetets väggar genom att försöka få forskningsområdet accepterat inom ramarna för filosofin. Filosofin är den öppning in i den akademiska världen, som Borelius en gång visat honom via sina frispråkiga kolloqvier och sitt boströmmotstånd, och vilken nu används av Herrlin för att akademiskt rentvå sin forskning.

Strider på det filosofiska fältet

Men Borelius fanns inte kvar längre. Det fanns emellertid en handfull andra filosofer som erkände psykologin som ett ämne inom ramarna för filosofiämnet, och vars – i alla fall delvisa - medhåll i akademiska frågor Herrlin kunde räkna med. Dessa filosofer underkände en materialistisk världsbild och menade i stället, att en empirisk psykologi kunde förenas med filosofisk idealism – alltså ett försök att anpassa idealismen till en modern naturvetenskaplig världsbild.⁷⁷ P.E.Liljeqvist var en sådan representant stationerad i Lund. Viktigast för Herrlin i Liljeqvists lära var troligen, att den klart och tydligt predikade för att psykologiämnet förtjänade och krävde egna gränser upprättade mot övriga akademiska ämnen.⁷⁸ Då Borelius gick i pension 1901, var det Hans Larsson som utnämndes till hans efterföljare efter en rafflande strid mellan boströmlianer och mer parallellteoretiskt intresserade filosofer. Herrlin var med i striden, men placerade sig ganska långt ner på förslagslistan. Fem år efter Larssons tillträde som professor i praktisk filosofi, alltså 1906, sökte Herrlin professorstjänsten i teoretisk filosofi. Huvudkonkurrenter vid denna tillsättning var Herrlin och Liljeqvist. Liljeqvist och den idealistiska filosofin skulle gå segrande ur striden denna gång också. Herrlins empiriska abnormpsykologiska experiment och de slutsatser han utifrån denna utformat, var

⁷⁶ Herrlin Axel, ”Filosofien som skolämne”, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 12:e juli, 1905

⁷⁷ Nilsson, *Själen i laboratoriet*, s. 100ff. och 121f.

⁷⁸ Nilsson, *Själen i laboratoriet*, 1978, s. 124

det som slutligen fällde honom. Majoriteten av det idealistiskt orienterade konsistoriet kunde inte acceptera en sådan forskning.

Experimentalpsykologins kamp för vetenskaplig legitimering

Herrlin författade efter nederlaget en omfattande klagoskrift, där han angriper konsistoriets argumentation så som den presenterats i humanistiska sektionens utlåtande. Följande diskussion bygger på Herrlins klagoskrift samt det protokoll, som fördes vid konsistoriets sammanträde.⁷⁹

Ärendet speglar tydligt den konflikt som vid tiden utspelas inom filosofiämnet. Alla medlemmar av konsistoriet vill inte räkna med samtliga av Herrlins skrifter som värda att beakta vid tillsättandet av en professur i filosofi, eftersom arbetena enligt denna grupp av sakkunniga faller utanför ramarna för filosofiämnet, medan den andra falangen av konsistoriet erkänner dessa som i hög grad meriterande. Herrlins merithandlingar blir alltså av en grupp medlemmar i konsistoriet väsentligen reducerade, och blir ett argument för att utesluta honom ur diskussionen. Just att Herrlins forskning centrerats kring studiet av abnorma individers psykologi var mycket svårsmält för de mer konservativa krafterna i konsistoriet. En idealistiskt inriktad professor menade till och med att, om ett studium av abnormpsykologiska företeelser skulle få inrymmas under filosofiämnet, detta tydde på ämnets dekadens och bankrutt. Herrlin uttrycker sitt förakt mot ett sådant konservativt sätt att betrakta filosofins uppgift:

”Professor Leander bygger sålunda hela detta resonemang på en dogmatisk uppfattning af förhållandet mellan det normala och abnorma, på en ren *värdesättning* af det normala såsom saken i dess *sanning*, hvarvid det abnorma kommer att te sig såsom något mindre *förnämligt* vid sidan däraf, och därför blir ett mindre värdigt föremål för vetenskapen än det normala, så att man blott *i förbigående* bör taga hänsyn därtill.”⁸⁰

Den argumentation, som framkommer i besvärsskriften och i konsistoriets protokoll, klargör en rad viktiga aspekter som utformar den filosofiska diskursen i Lund och möjligen även på andra platser i Sverige under 1900-talets första decennier. Ett intressant förhållande upprättas mellan patologi - psykologi - psykiatri - filosofi - naturvetenskap vilket, ju längre tiden går, blir en alltmer angelägen fråga att lösa, då den experimentella psykologin vinner allt större mark i övriga Europa. Hur skulle Sveriges statsfilosofi, den idealistiska boströmianismen, och den nya naturvetenskapliga åskådningen kunna förenas på ett praktiskt akademiskt plan? Detta är frågan jag vill besvara i mitt kapitel om Herrlins akademiska subjektsposition.

⁷⁹ Herrlin Axel, *Besvärsskrift rörande Större akademiska konsistoriets förslag för återbesättande af professuren i praktisk filosofi vid Lunds universitet*, Lund, 1906. *Med bilagan: Protokoll hållet vid sammanträdet med det större konsistoriet den 13 December 1905*

⁸⁰ Herrlin, *Besvärsskrift rörande Större akademiska konsistoriets förslag för återbesättande af professuren i praktisk filosofi vid Lunds universitet*, s.11

Pedagogikens kamp för vetenskaplig legitimering

Pedagogiken hade också problem att nå vetenskaplig status vid universiteten och fanns, före professurernas inrättande under det tidiga 1900-talet, endast representerad som ett ”provår”, som delades mellan en teoretisk beståndsdel om pedagogikens historia och teori samt en mer praktiskt orienterad kurs.⁸¹ Herrlin var under flera år föreståndare för denna teoretiska kurs i Lund och i Göteborg. 1903 blev pedagogiken accepterad som examensämne, men inte förrän år 1905 väcktes frågan om en professur i pedagogik på allvar. Det skulle emellertid dröja ytterligare flera år, innan en sådan verkligen kom till stånd. Motargumenten hördes mest intensivt från lundahållet, där man motsatte sig ett inrättande främst av ekonomiska skäl och med argumentet att pedagogiken ännu inte var någon färdigbildad vetenskap utan en spretande samling relaterade ämnen. Eftersom pedagogiken mest handlade om tillämpad psykologi, tyckte konsistoriet i Lund att ämnet lämpligtvis borde falla under en professorsstol i filosofi.⁸² Motargumenten räckte som motstånd och en professur inrättades enbart i Uppsala. Herrlin sökte denna stol, men fick den inte, denna gång med motiveringen att hans forskning inte uteslutande var pedagogisk utan till stor del psykologisk.⁸³ Detta gav pedagogikprofessurförespråkarna i Lund något att skapa nya argument av. Professor Hans Larsson – en av Herrlins närmaste vänner - hävdade tillsammans med professor Efraim Liljeqvist, att Lund skulle hamna på efterkälken, eftersom alla överlärartjänster nu skulle komma att tillsättas från Uppsala. Konsistoriet vek sig för deras förslag, men krävde att psykologiämnet skulle tillfogas professorsbeteckningen på grund av den moderna psykologins ökande omfång. Universitetskanslern godkände förslaget med en brasklapp: att ett sådant förslag inte fick innebära att psykologin förflyttades i sin helhet till pedagogikens område utan fortfarande skulle rymmas inom det filosofiska. Bara experimentalpsykologin hade en direkt koppling till pedagogiken, menade han.⁸⁴ Några åtgärder för detta vidtogs aldrig och 1911 kallades Axel Herrlin som Lunds förste professor i ämneskombinationen psykologi och pedagogik utan egentliga konkurrenter.

Även i handlingarna kring detta tillsättningsärende är den centrala frågan hur psykologiämnets avgränsning mot filosofin bör se ut, samt vad som ryms inom ämnesbeteckningarna psykologi och pedagogik. Inte minst diskuteras hur dessa två ämnen är relaterade till varandra. Argumentationen i detta tillsättningsärende skiljer sig på många punkter väsentligt från den diskussion som tidigare förts vid tillsättandet av professuren i filosofi. Denna diskursanalys kommer att uppta det största utrymmet i kapitlet, som behandlar Herrlins akademiska subjektposition.

⁸¹ Lindberg & Berge, *Pedagogik som vetenskap*, s. 16

⁸² Lindberg & Berge, *Pedagogik som vetenskap*, s. 17f.

⁸³ *Handlingar rörande tillsättandet av professuren i psykologi och pedagogik vid Lunds universitet*, Lund, 1911, s. 2

⁸⁴ Lindberg & Berge, *Pedagogik som vetenskap* s.19f.

2.2.2 Spiritismmotståndaren

Forskningsläget

Inte heller den svenska spiritistiska rörelsen finns representerad som forskningsfält i någon vidare bemärkelse inom svensk forskning. Denna avsaknad konstaterade jag redan då jag skrev min kandidatuppsats *En naturlag skriven av Honom som evigt sig förbarmar - om de svenska spiritisternas försök att legitimera sig vetenskapligt under 1800-talets sista decennium*. I uppsatsen undersöker jag den svenska spiritistiska gruppen, som vid förra sekelskiftet stred för en naturvetenskaplig legitimering och utreder med vilka teoretiska medel denna kamp fördes - vilka legitimeringsstrategier som tillgreps. Uppsatsen kommer att utgöra bas för min fortsatta diskussion i frågan om de svenska spiritisternas relation till och anspråk på naturvetenskaplig objektivitet.

Inga Sanner har i *Att älska sin nästa såsom sig själv. Om moraliska utopier under 1800-talet* studerat olika former av utopiska läror i Sverige. Ett av kapitlen behandlar den spiritistiska rörelsen ur ett sådant perspektiv. Sanners framställning har ingen direkt relevans för min studie, men innehåller ett kort kapitel om Mary Karadja med en del värdefull information, som kommer att användas.

Spiritismen

Man brukar datera och lokalisera den moderna spiritismens uppkomst till år 1857 och Amerika, då systrarna Fox gick ut och berättade att de genom knäppningar kunde kommunicera med avlidna människors andar. Denna händelse gav upphov till den gigantiska våg av spiritistiskt intresse, som skulle komma att skölja över hela västvärlden alltifrån den dagen och långt in på nittonhundratalet. Idéerna som ligger bakom är lika gamla som människan själv. Att själen vid döden skiljs från kroppen och lever vidare i en annan värld är ju en förutsättning för alla religiösa föreställningar. Det specifika med den spiritistiska läran är, att dessa frigjorda själar fortlever i en av flera himlar, beroende på moralisk utvecklingsgrad under jordelivet. Därmed är läran strikt kopplad till moralisk sedlighet. Andarna tänktes sedan kunna kommunicera med mänskligheten via ett medium, som försatts i trance för att göra sig mottaglig för den främmande ande, som vill tala genom det.

Enligt uppgift ska det ha funnits inte mindre än fem spiritistiska föreningar i Stockholm vid förra sekelskiftet.⁸⁵ Två av föreningarna, *Svenska samfundet för psykisk forskning*, bildat 1890 av Carl von Bergen, samt *Psykiska forskningssällskapet* bildat 1900, uppges ha bildats med

⁸⁵ Dessa uppgifter står att läsa i Carlsson Carl Alexander, *Förteckning öfver litteratur angående spiritism och spiritualism samt några föregångare jämte biografiska och bibliografiska anteckningar*, Stockholm, 1902

vetenskapliga anspråk.⁸⁶ Tanken var att man inom samfunden både skulle ge seanser och vetenskapligt undersöka dem på samma gång. Ingen av de nämnda föreningarna nämns emellertid i mitt källmaterial och kommer därför inte att undersökas noggrannare denna gång, men deras existens ger en fingervisning om, att organisatoriska idéer fanns representerade även bland de svenska spiritisterna.

Tidskriften *Efteråt? Tidskrift för spiritism och därmed beslägtade ämnen* fungerade som ett samlande nationellt organ för de spiritistiskt intresserade. *Efteråt?* utkom mellan åren 1891 - 1922 mycket tack vare en ensam donators ekonomiska beredvillighet. Källor till, vad som tilldrog sig under spiritistiska seanser, är inte lätt att finna, dels på grund av den ljusskygga aktiviteten, dels på grund av den knapphändiga organisationen. Vissa ledtrådar finns i *Efteråt?* och seanserna verkar oftast ha gått av stapeln i privat regi i någon av medlemmarnas hem. *Efteråt?*:s redaktion var förlagd till Stockholm, dit man även kan spåra en viss organisatorisk nivå. I anslutning till redaktionen fanns till exempel ett spiritistiskt lånebibliotek, som höll öppet mellan tretton och femton varje onsdag.⁸⁷

Idémässigt kan man urskilja två stora grenar av den spiritistiska läran. Den variant av spiritism, som kom att bli den dominerande i Sverige, utgick från fransmannen Allan Kardec - egentligen Hippolyte Denisard Rivail - och var mer samhällskritisk än den variant, som emanerat ur amerikanska och anglosaxiska förhållanden. Kardec's variant av spiritism fokuserar på att bekämpa egoism och med kristna förtecken skåda jordelivet ur ett mer holistiskt perspektiv för att på så sätt peka på den personliga vinningens omoraliska aspekter.⁸⁸ Denna altruistiska inställning ekar genom mitt svenska källmaterial, inte minst då Prinsessan Karadja för pennan. Vid sidan av de moraliska anspråken finns ett stort naturvetenskapligt legitimeringsbehov i den spiritistiska argumentationen. De brittiska naturvetenskapsmän, som via *SPR* visat intresse för de spiritistiska fenomenen, återkommer ständigt som referenser i argumenterande texter. Särskilt viktiga var Alfred Russell Wallace och William Crookes, vilkas namn fungerade som garantier för spiritismens plats i naturvetenskapen, vilken var synonym med utvecklingen och framtiden.⁸⁹ I den allmänna vetenskapliga oredan kring nya upptäckter, som exempelvis röntgenstrålningen, hävdade man sin vetenskaplighet och gjorde anspråk på att kunna förklara sådant som inte naturvetenskapens normalvetenskap kunde förklara. Man ville

⁸⁶ Carl von Bergens samfund finns omnämnt i Nilsson Ingemar & Bärmark Jan, "Forskning om det övernaturliga. Från spiritism till ESP-fenomen" i: Ambjörnsson Ronny (red.), *Idé och Lärdom*, Lund, 1972. Enligt artikeln attraherade sällskapet främst läkare och höga militärer som var intresserade av mystik, men förhöll sig kritiska till spiritismen, s. 248

⁸⁷ Notis i *Efteråt?*, 1903:151, s. 192

⁸⁸ En grundlig utredning om spiritismens två huvudinriktningar finns hos Sanner Inga, *Att älska sin nästa såsom sig själv. Om moraliska utopier under 1800-talet*, Stockholm, 1995, s. 335 - 344

⁸⁹ En mer utförlig utredning kring detta finns i Goysdotter Moa, *En naturlag skriven av Honom som evigt sig förbarmar - om de svenska spiritisternas försök att legitimera sig vetenskapligt under 1800-talets sista decennium*, kandidatuppsats, Historiska institutionen, Lunds universitet, vt 05

utgöra en brygga mellan andlighet och vetenskap och hade därför egentligen samma utgångspunkt som forskare som Herrlin. Det var därför kampen kom att bli så viktig mellan dessa två diskurser.

Som jag nämnde tidigare var de svenska naturvetenskapsmännens tillvägagångssätt för att studera de ockulta fenomenen uppställda efter brittisk modell, där *The Society for Psychical Research (SPR)* var välkänt och välrenommerat. Från brittiskt håll finns en rik forskning kring ämnet publicerad. Jag har valt tre verk vilka angriper ämnet ur olika infallsvinklar. I *The Other World. Spiritualism and psychical research in England, 1850 - 1914* har Janet Oppenheim forskat kring den engelska spiritismen och rörelsens beröringspunkter med andra typer av diskurser, i synnerhet med den vetenskapliga. Ruth Brandon fokuserar i *The spiritualists. The Passion for the Occult in the Nineteenth and Twentieth Centuries* på frågan varför det överhuvudtaget var intressant att undersöka dessa fenomen, och varför så många vetenskapsmän drogs till dem. Slutligen belyser Alex Owen i *The darkened room. Women, Power and Spiritualism in late Victorian England* den feministiska aspekten av spiritismen och dess oftast kvinnliga medier. Owen tar upp frågan om kvinnans speciella psykiska konstitution, vilken ansågs lämpa sig bättre för mediumskap och de psykopatologiska förklaringar, som gavs till det kvinnliga mediumskapets speciella egenskaper.

Avslöjanden

Häxjakten på spiritisterna från vetenskapligt håll ägde rum över hela världen under denna tid. Det fanns en hel kår av avslöjare, som reste runt på seanser för att ertappa bluffande medier. Ibland hade de till sin hjälp en illusionist som, genom att yppa sina yrkeshemligheter, kunde tala om hur de spiritistiska fenomenen frambringades. Den mest kände torde vara Henry Houdini som, bland de brittiska medierna, spred skräck och varsel om spolierade karriärer.⁹⁰ Denna typ av spökjägare fanns också i Sverige. Mest känd i sin samtid var nog Olof Rubenson, som 1889 gav ut *Nutidens andeverld. Spiritistiska studier, skildringar och avslöjanden* i vilken han systematiskt avslöjade de mest frekvent förekommande spiritistiska fenomenen som illusionstrick och bluffakter. Även Herrlin slog sig i slang med en dansk trollkarl vid namn Faustinus, från vilken han fick ovärderliga upplysningar kring seansernas fantastiska nummer.⁹¹ Vida mer etablerad än den svenska spiritistiska organisationen var den danska spiritistiska rörelsen, och det var också till Danmark och Köpenhamn som de intresserade herrarne från Lund sökte sig för att mer ingående studera de spiritistiska medierna.

Om vi vänder oss mot naturvetenskapens intresse för de ockulta frågorna, är inte heller detta speciellt utforskat i Sverige. I Ingemar Nilsson och Jan Bärmarks artikel "Forskning om det

⁹⁰ För en utredning av Houdini och Sir Arthur Conan Doyles gemensamma undersökningar av den spiritistiska brittiska rörelsen, se Brandon Ruth, *The spiritualists. The Passion for the Occult in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, London, 1983, s. 165 - 189

⁹¹ Gadelius, "Några blad ur en 'minnesbok'", s. 15

övernaturliga. Från spiritism till ESP-fenomen” berörs visserligen det sena artonhundratalets förvetenskapligande av studiet av ockulta fenomen inom ramarna för en parapsykologisk förklaringsmodell, men Nilsson och Bärmark aktiverar här sådana typer av diskurser som inte är relevanta för min undersökning av det experimentalpsykologiska fältet, så som den traditionsbundna kristendomen och den religiösa liberalismen. Artikeln erbjuder emellertid en intressant förklaring till vetenskapsmännens intresse för de ockulta undersökningsområdena, vilket kommer att spela en viss roll även för mina utgångspunkter.

2.2.4 Esteten

Att förklara konstnärssjälen med läkarens ögon

Axel Herrlin omgav sig med konstnärer och författare. Som perifer medlem av *Den Unge Gubben* kom Herrlin i kontakt med diskussioner kring den nya tidens litteratur och konst. Många av hans närmaste vänner, så som barndomsvännen och skulptören Axel Ebbe, var verksamma inom det estetiska området. Som tidigare anmärkts var Herrlin även intim vän med August Strindberg, som bekant hyste ett stort intresse för ockultism. Det som Herrlin enligt egen uppgift fann mest appellerande med Strindbergs person var just, att Strindberg var så bevandrad i den psykiska forskningen, så som den vid den här tiden bedrevs i Paris.⁹² I Strindbergforskningen finns deras relation grundligt utredd. Här står framförallt den skandal Strindbergs roman *Legender* (1898) innebar för Herrlin i fokus.⁹³ *Legender* är baserad på de berättelser och levnadsöden Strindberg mötte under sin tid i Lund. Herrlin - inte namngiven i nyckelromanen men kallad ”underbarnet” - är en av bokens karaktärer.⁹⁴ Skildringen var emellertid något magstark för Herrlin. Det korrektur, som Strindberg sändt till Herrlin, fick Herrlin att yrka på att manuset skulle ändras före tryckning. Förlaget gick med på detta, så länge Herrlin stod för kostnaderna, vilka uppgick till 75 kronor. Herrlin betalade utan omsvep.⁹⁵ Hur korrekturet skilde sig från den tryckta boken, avslöjar Herrlins brev till Strindberg i viss mån - det handlar om en kvinna och ockulta upplevelser i samband med vissa kroppsliga effekter mötet orsakat - men helt säkert är att Herrlin uppfattade den ursprungliga texten, som ytterligt skadlig för hans anseende och rykte. I konflikten aktiveras en spännande slitning mellan Herrlins subjekspositioner. Å ena sidan är han esteten med intresse för det ockulta, som gärna tillsammans

⁹² Brev från Herrlin till Algot Ruhe 16/2-97, Ep. R10:5, Kungliga Biblioteket (KB)

⁹³ Se Brandell Gunnar, Strindberg - ett författarliv. Tredje delen, Paris - till och från 1894 - 1898, Stockholm, 1983

⁹⁴ i *Legender* finns berättat hur ”underbarnet” genomlever en andlig kris vari han anfäktas av religiöst tvivel. Strindberg August, *Samlade skrifter av August Strindberg. Tjugoåttonde delen. Inferno och Legender*, Stockholm, 1914 (1897), s. 234ff.

⁹⁵ Brev till Gernandts förlag från Herrlin 29/4- 98 samt svar från Gernandts förlag till Herrlin, 17/11 - 98, Samling Herrlin, A., LUB. Irritation över Strindbergs agerande och oro över bokens eventuella effekter präglar Herrlins brev till vännerna under denna tid. Det är Strindbergs ”psykos”, vilken tidigare varit ett intressant föremål för studier, som nu har visat sig ha negativ inverkan på Herrlins privata liv. Att ”(d)en göken” [Strindberg] hängt ut sina vänner Herrlin och Bengt Lidforss - som fått huvudrollen och namnet Martin i *Legender* - uppfattas som ett svek vilket förklaras med hänvisning till Strindbergs psykotiska och oberäkneliga sinnelag. Brev från Herrlin till Karl Petrén, odaterat brev men skrivet under hösten 1898, aldrig avsänt, Samling Herrlin, A., LUB

med Strindberg ägnar sig åt en gemensam ” dechiffriering af Magternas kilskrift.”⁹⁶ Å andra sidan fick en sådan sida inte framkomma i offentligheten, eftersom den kunde skada hans positionering inom en akademisk diskurs. Dessutom dissekerar Herrlin konstnärsgeniet i sin medicinskt förankrade forskning av dennes psykiska konstitution.⁹⁷ Det blir genom Herrlins övriga brevkorrespondens tydligt, att Herrlin inte bara betraktar Strindberg som en vän, utan även som ett psykologiskt studieobjekt, vilket verkar frammana frustration från Strindbergs sida. Denna frustration sammanfattas i uppsatsens inledande citat.

Bror Gadelius – en psykiatriskt grundad kulturkritiker

Herrlins närmaste vän, Bror Gadelius, var också han intresserad av frågan om konsten i relation till psykologin. Gadelius skulle senare, då han uppnått status som Sveriges mest namnkunnige psykiatriprofessor, skriva böcker om Tegnér och Frödings psykologiska grund för diktandet.⁹⁸ Franz Luttenberger har, i sin forskning om psykoanalysens tidigaste historia i Sverige, utrett Gadelius syn på den modernistiska konsten ur en psykiatrisk synvinkel. Drivkraften hos konstnären och hos den psykiskt sjuke sägs hos Gadelius stamma från samma primitiva drift - *det nedanförmänskliga*. Detta skulle emellertid inträffa ett par år efter tiden för min undersökning, men man kan anta att intresset spirat och vuxit tillsammans med vännen Herrlin redan tidigare. Gadelius är intressant ur flera aspekter, inte minst som anhängare av strikt naturvetenskapliga metoder inom psykologin. I Luttenbergers *Freud i Sverige. Psykoanalysens mottagande i svensk medicin och idédebatt 1900 - 1924* samt i Carl-Magnus Stolts ”Varför fick Freud aldrig Nobelpriset? En vetenskapsteoretisk studie om Sigmund Freud, Bror Gadelius och mötet mellan humanvetenskap och naturvetenskap i medicinen” diskuteras hur Gadelius, med motiveringen att psykoanalysen inte var vetenskapligt legitim, motsatte sig att Freud skulle tilldelas Nobelpriset. I Luttenbergers avhandling diskuteras Gadelius olika intressesfärer ingående. Det är framför allt Gadelius roll som psykiatriskt grundad kulturkritiker samt hans syn på det undermedvetnas relation till den skapande kraften, som är intressant i min undersökning, då satt i relation till Herrlins identiska intresseområden. Luttenberger diskuterar vidare ingående det begrepp, som av Freud skulle få benämningen ”det undermedvetna”, och de synonyma varianter av begreppet, som florerade vid tiden före Freuds betydelsefixering av

⁹⁶ Brev från Herrlin till Strindberg 11/9-97, SgNM, ODbil., (KB)

⁹⁷ Herrlin skrev även i retrospekt en studie kring Strindbergs idémässiga influenser. Denna studie skrevs 1923 och faller utanför ramarna för min studie. Den innehåller inte heller den typ av psykologisk förklaringsgrund som Herrlin begagnade sig av i sina tidiga verk. Se Herrlin Axel, ”Bengt Lidforss och August Strindberg. En studie över deras tankegemenskap och förhållande till samtida naturfilosofiska och metafysiska idéströmningar”, i *Bengt Lidforss. En minnesskrift*, Lund, 1923. Senare publicerad i Herrlin Axel, *Från sekelslutets Lund*.

⁹⁸ Se exempelvis Gadelius Bror, *Skapande fantasi och sjuka skalder*, Stockholm, 1927

detta. I denna diskussion nämns även Herrlin, vars efterforskningar om det ”underjordiska själslivet” behandlas som en röst i mängden av forskare, som ville kartlägga denna kartans vita fläck.

Hans Larsson och läran om intuitionen

Ytterligare en i Herrlins närhet, som intresserade sig för relationen mellan konsten och det psykologiska, var lundafilosofen och professorn Hans Larsson. I den år 1892 framlagda *Intuition. Några ord om diktning och vetenskap* förklarar Larsson sin syn på intuitionen som den drivande kraften för såväl konstnären som för vetenskapsmannen. Intuitionen representerar hos Larsson en själslig förnimmelse av ett holistiskt sammanhang som, då det momentant visar sig, fungerar som en fingervisning om att det existerar ett större meningsfullt sammanhang för mänskliga strävanden. Själens vetande är, för Larsson, inte mindre värt än förnuftets logiska slutledning. Kopplingen mellan Larssons intuitionslära och österländsk mystik ligger nära till hands. Men dessa tankar har också sina kopplingar till den lundensiska kretsen kring Herrlin och Gadelius. Alla ville de förklara människans snille utifrån något mystiskt och under- bakom- eller överliggande. Viljan att se något icke mätbart som drivkraft finns där, liksom den något paradoxala ambitionen att kunna mäta denna drivkraft, då den väl hittats. Det antas i alla dessa fall finnas något mer än den naturvetenskapliga materialistiska förklaringen. Men detta något tänks kunna mätas genom naturvetenskapens upprättade metoder. Denna paradox känner vi igen vid det här laget.

2.2.5 Naturvetenskapsmannen

Paradigmet

Som jag tidigare påpekade, är det i första hand inte naturvetenskapen som ett forskningsfält utan som en forskningspraktik, som är relevant för min undersökning. Det är naturvetenskapens lagar, regler, metoder och teoretiska apparat - det vill säga objektivitetsanspråket hos paradigmet eller disciplinen - som åberopas då den experimentalpsykologiska diskursen vill legitimera sitt undersökningsområde. Paradigmets metodiska och teoretiska regeluppsättning kan därför studeras inom det experimentalpsykologiska källmaterialet självt, eftersom diskursen inrättats delvis som en naturvetenskaplig disciplin. Just på grund av experimentalpsykologins strävan efter naturvetenskaplig objektivitet, borde naturvetenskapens gränser bli extra tydliga inom en diskurs som denna.

Men även frågan, varför naturvetenskapen nådde en sådan upphöjd position under 1800-talets avslutande decennier, är central för min studie. Andreas Ekström för i sin artikel

”Förväntningshorisonter, ca 1870 – 1920” samman begreppen naturvetenskap och framtidstro.⁹⁹ Gunnar Eriksson kopplar i *Kartläggarna. Naturvetenskapens tillväxt och tillämpningar i det industriella genombrottets Sverige 1870 - 1914* naturvetenskapens uppsving till industrialiseringen och förklarar det statusfyllda vetenskapliga sanningssökandet utifrån en rad vetenskapshistoriska faktorer. Erikssons undersökning är intressant för min undersökning, då den kan relateras till den teori om objektivitetssträvan inom den vetenskapliga diskursen, som utgör en del av min teoretiska utgångspunkt. Relaterad till detta är även Solveig Jülichs undersökning av förhållandet mellan den fotografiska bildens objektiva bevisvärde och användandet av denna som experimentell apparatur vid de vetenskapliga undersökningarna av de ockulta fenomenen. I artikeln ”Fotografering av det osynliga. Vetenskap, ockultism och röntgenstrålar kring sekelskiftet 1900” undersöker hon kamerans koppling till det objektiva, och de ockult intresserade svenska och utländska vetenskapsmän som använde kameran för att fånga objektiva bilder av själen och det undermedvetna.

Naturvetenskap i Sverige och Lund

Den naturvetenskapliga diskursen i Sverige måste naturligtvis betraktas som en del i en internationell naturvetenskaplig diskurs. Särskilt som de internationella utbytena gick allt fortare på grund av de kommunikationstekniska landvinningar, som gjordes i samband med industrialiseringen.¹⁰⁰ Naturvetenskapen upplevde i Europa en stor kvantitativ ökning mellan åren 1870 och 1914. Sverige var inget undantag. En ökad specialisering, förfinade metoder och apparatur samt ett genom industrialiseringen utökat tillämpningsområde, medförde att de traditionella naturvetenskapliga ämnena kom att delas i olika vetenskaper och att nya kom att uppstå som hybrider av sådana specialiserade avknoppningar. Hos Eriksson är den naturvetenskapliga forskningens tillämpning och industrialiseringen intimt förknippade. Naturvetenskapens viktiga roll i byggandet av framtidens samhälle ledde till att den intog en framskjuten position, både i människors medvetande och i deras praktiska liv. ”Naturvetenskap” bar i huvudsak en positiv laddning mot slutet av 1800-talet, i alla fall i den offentliga debatten så som den fördes i pressen. Allt, som kunde underordnas vetenskap, utgjorde en del i det stora fält av möjligheter som komma skulle. Man var inte så noga med att skilja mellan olika typer av undersökningar - detta var underordnat det stora självlysande ordet ”vetenskap”. Begreppet blev på så vis synonymt med framtiden.¹⁰¹ Men den naturvetenskapliga hegemonin accepterades inte av alla. I artikeln ”Liv och vetenskap: Varianter på kritiken av naturvetenskaperna

⁹⁹ Utgiven i Widmalm Sven (red.), *Vetenskapsbärarna. Naturvetenskapen i det svenska samhället, 1880 - 1950*, Södertälje, 1999, s. 23 - 36

¹⁰⁰ Eriksson Gunnar, *Kartläggarna. Naturvetenskapens tillväxt och tillämpningar i det industriella genombrottets Sverige 1870 - 1914*, Umeå, 1978, s. 12

¹⁰¹ Ekström, ”Förväntningshorisonter, ca 1870 – 1920”, s. 23ff. Vetenskap är i Ekströms artikel synonymt med naturvetenskap.

vid 1900-talets början” menar Torbjörn Gustavsson att vetenskapens rationella rättesnöre väckte en rad kritiska åsikter om dess förhållande till det mänskliga sociala livet. Delar av det naturvetenskapliga fältet utgjordes, vidare enligt Gustafsson, av en grupp representanter för en viss ”bildningstyp” som, på grund av sin skolning, inte kunde acceptera en materialistisk världsåskådning. Dessa representanter kritiserade paradigmet inifrån, för att avskärma människan från humanistiska värden. ”Dessa personer tyckte sig leva i en konflikt mellan naturvetenskapliga lärdomar och sina djupa livsbehov som bäst uttrycktes i termer hämtade från områden utanför naturvetenskaperna och de gestaltade i sina verksamheter olika försök att skapa en brygga mellan dessa områden” skriver Gustafsson.¹⁰² Representanter för paradoxen fanns också i det naturvetenskapliga lägret, vilket framgår av de naturvetenskapsmän som befann sig i Herrlins närhet och delade hans tvärvetenskapliga uppfattning, exempelvis som medlemmar av *D.U.G.*

Förskjutningen från den romantiska idealismen till den positivistiska empirismen syns tydligt inom den naturvetenskapliga forskningen även i Lund. Framför allt inom fysik, astronomi, zoologi och medicin höll man sig långt framme även i internationella sammanhang.¹⁰³ Fehrman omtalar förändringarna som paradigmskiften. Inom zoologin representeras detta av ett accepterande av den nya världsbild, som Darwins lära innebar. Den lundensiska fysiken upplevde en storhetstid i och med Johannes (Janne) Rydberg och dennes forskning, som kom att ligga till grund för Niels Bohrs utarbetande av atommodellen. Den politiskt kontroversielle astronomiprofessorn Carl Vilhelm Charlier revolutionerade astrofysiken, då han utarbetade exakta matematiska metoder för att med största möjliga noggrannhet kunna analysera det gigantiska observationsmaterial, som institutionen fick från amerikanska observatorier.¹⁰⁴ Båda dessa paradigmskiftare ingick, som vi sett, i Herrlins umgängeskrets.

Herrlin själv uppvisade ett stort intresse för läkarvetenskapen och dess förklaringsmodeller och applicerandet av dessa på psykiska åkommor. Hans brev är fulla av försök att förklara de egna psykiska svagheterna genom att hänvisa till fysiologiska faktorer. Festskriften, som tillägnas honom vid hans sextiofemårsdag och Gadelius bidrag i denna, utmålar Herrlin som en man med mycket stora intressen för naturvetenskaper i allmänhet och för medicinen i synnerhet. Herrlins forskning kring själslivet förklaras här mot bakgrund av en strävan att fylla avgrunden mellan humanism och naturvetenskap genom naturfilosofiska betraktelsesätt. Han görs även till pionjären för svensk empirisk psykologi.¹⁰⁵ Herrlins stora medicinska kunnande förklaras av Hans Larsson i

¹⁰² Gustafsson Torbjörn, ”Liv och vetenskap: Varianter på kritiken av naturvetenskaperna vid 1900-talets början” i Widmalm Sven (red), *Vetenskapsbärarna. Naturvetenskapen i det svenska samhället, 1880 - 1950*, Södertälje, 1998, s. 70

¹⁰³ Fehrman Carl, Håkan Westling och Göran Blomqvist, *Lärdomens Lund. Lunds universitets historia 1666 – 2004*, Lund, 2004, s. 142f.

¹⁰⁴ Fehrman m.fl., *Lärdomens Lund*, s. 142ff.

¹⁰⁵ Referatet grundar sig på Gadelius, ”Några blad ur en ’minnesbok’”, s. 11f.

minnesordet vara kommet ur Herrlins hypokondri, och Herrlins metod för att göra sig fri från bacillbekymren - att läsa sig fri från dem genom att konsultera medicinska handböcker.¹⁰⁶ På grund av sitt autodidakta medicinska kunnande blev Herrlin hedersdoktor vid Karolinska Institutet 1910.

2.3 Sammanfattning och utblick inför undersökningen

Som vi nu har sett, var under sekelskiftet 1900 de humanistiska ämnenas gränser och indelningar stadda i upplösning, medan de naturvetenskapliga bredde ut sig via nya syntetiska förgreningar. Även in i den humanistiska sektionens högborg - ända fram till filosofiska institutionen - nådde den naturvetenskapliga ambitionen och metodiken i form av den tvärvetenskapliga experimentalpsykologin. Detta gjordes som ett försök att reartikulera den filosofiska diskursen för att därigenom kunna upprätta en ny akademisk disciplin. Försöket stötte på starkt motstånd i form av boströmianismen, som av idealistiska skäl förkastade de naturvetenskapliga metoderna vid ett studium av den mänskliga sfären. Boströmianismens konsensus förefaller ha varit så stark att en förändring av fältet inte kunde ske, förrän experimentalpsykologin drygt ett decennium senare kunde rättfärdigas inom ramarna för den socialt tillämpbara pedagogiken, vilken hade direkt relevans för skolväsendet och omhuldades av Boströms lära. Anledningen till att boströmianismen kunde upprätthålla en så stabil konsensus var att läran ingick i ett större hegemoniskt sammanhang – som ett rättfärdigande av den rådande statspolitiska hegemonin. I Lund uppstod tack vare professor Borelius en möjlighet att experimentera med naturvetenskapliga interventioner inom de akademiska ramarna för filosofiämnet. Herrlin var en av dem som intog en sådan position. Emellertid var han tvungen att ändra inriktning på sin forskning mot den mer socialt förankrade pedagogiken, innan han kunde få ett formellt erkännande i form av en professorsutnämning. Herrlin verkar ha haft problem med att sammanfoga sina subjektpositioner till något som var gångbart även inom det akademiska fältet. Samma förhållande gäller det experimentalpsykologiska ämnet i stort. Det är sammanfogningen av de mer andligt och metafysiskt förankrade positionerna med den naturvetenskapliga, som framstår som det som inte riktigt lyckas inom det akademiska fältet. Samma typ av disharmoni finns även inom de andra diskurserna. Inom den estetiskt kopplade diskursen uppstår en klyfta mellan Herrlins ockult intresserade och mystiska estetssubjekt och hans akademiskt sansade och rationellt strategiska position, som tillgriper fysiologiska förklaringsmodeller för att förklara konstnärsgeniet. Detsamma gällde, som vi har sett, Herrlins vänner Bror Gadelius och Hans Larsson. Även i den spiritismkritiska diskursen är det Herrlins naturvetenskapliga ambitioner, som står mot hans religiösa eller mystiskt orienterade

¹⁰⁶ Larsson Hans, "Per Axel Samuel Herrlin", s. xxiv f. Att Herrlin hade hypokondriska drag framgår med stor tydlighet av hans efterlämnade brev.

subjektspostion. Det är i suturen mellan subjektspostionerna inom naturvetenskap och inom annat vetande, paradoxen verkar uppstå. Denna sutur löper rakt igenom den experimentalpsykologiska diskursen. Detta sår verkar inte kunna läka utan reaktualiseras gång på gång av den antagonism, som undergräver diskursen. Det objektivitetsanspråk, som eftersträvas genom appliceringen av en naturvetenskaplig begreppsapparat och metodik, jagas i syfte att kunna upprätta en hegemoni, men denna eftersträvade hegemoni omintetgörs ständigt, då den paradoxala suturen gör sig påmind.

Hur påverkade detta spänningsförhållande den experimentalpsykologiska diskursens utformning? Och hur såg argumentationen ut mellan experimentalpsykologin och spiritismen, som också präglades av ett liknande spänningsförhållande?

III) Själlivets underjordiska värld

En studie av argumentationen kring begreppet ”det omedvetna”.

”[H]vilket underligt spel är icke lifvet.

Det behöfs mycket, för att kunna tyda det filosofiskt i stället för teologiskt.”

/Axel Herrlin¹⁰⁷

”Det är lustigt att se vetenskapsmän, som icke ens erkänna själens existens, söka bortförklara materialisationsfenomenen genom hypoteser om ’fjerrverkande kraft’. Märka de då icke, att de genom detta medgifvande, sjelfva lemna ett slående bevis för själens oberoende tillvaro?”

/Prinsessan Karadja¹⁰⁸

3. Inledning

Inte undra på att Axel Herrlin var konfys. Den barnatro, som präglade hans person, och den naturvetenskapliga ambition han hyste stod i klar kontrast till varandra. Hans akademiska projekt, att sammanfoga de två till en vetenskapligt gångbar enhet, undergrävdes inte bara av personliga tvivel, utan även av argument som Karadjas ovan citerade angrepp på det experimentalpsykologiska projektet. I diskussionen kring betydelsen av den naturvetenskapliga anomalin ”det omedvetna” friläggs avståndet mellan experimentalpsykologins naturvetenskapliga metodik och dess metafysiska förklaringsmodeller. Ett avstånd som argumentationen från Herrlins sida, syftar att åter täta igen, men som genom detta försök av olika anledningar verkar framstå som än mer oöverbryggbart och paradoxalt. Det är dessa anledningar jag nu ska studera närmare.

¹⁰⁷ Brev från Herrlin till Geijerstam, 13/10-07, Gustav af Geijerstams samling, H56:12, GUB

¹⁰⁸ Karadja Mary, *Genmåle till docenten Herrlin*, Stockholm, 1901, sid 69f.

3.1 Teoretiska och metodologiska utgångspunkter

Teoretiskt utgår undersökningen från den diskussion som fördes i teorikapitlet ovan. Jag ser Herrlin som ett subjekt, i poststrukturalistisk mening, vars identitet är uppdelad på ett oändligt antal subjektspositioner. Som tidigare angivits har jag i min studie begränsat dessa till fem. Jag utgår vidare från att de handlingar och uttalanden, som utgår från hans subjekt, kan studeras som en interaktion mellan dessa fem subjektspositioneringar, och att det är i denna interaktion man kan studera formeringen av Herrlins positionering inom den experimentalpsykologiska diskursen, liksom även formeringen av denna diskurs. Vissa av dessa Herrlins positioner kommer att betraktas som belägna inom naturvetenskapliga diskurser och vissa inom icke-naturvetenskapliga diskurser. Dessa system antas fungera olika enligt den diskussion som fördes i teorikapitlet. Motsättningen som uppstår på grund av detta visar sig som en motsättning i diskursens och i Herrlins behandling av hur det psykiska bör studeras. Det metodologiska tänkandet är här hämtat från den naturvetenskapliga diskursen på grund av dess starkare stabilitet, objektivitet samt dess förmåga att upprätta hegemoni. Dessa egenskaper hos den naturvetenskapliga diskursordningen används av Herrlin för att försäkra experimentalpsykologin en plats inom det "sanna", vetenskapliga och exakta. Teorin om det mänskliga psyket är däremot delvis hämtad från en metafysisk diskurs vilken tillåter ett visst mått av andlighet och metafysisk spekulatation. Inom dessa positioner/diskurser antas det som ska studeras, det vill säga det mänskliga psyket, vara större än det som kan nås via den experimentella metoden. Jag utgår från att detta splittrar Herrlin och den metafysiska diskursen på två oförenliga halvor, men att diskursen trots detta vill upprätta hegemoni och därför oupphörligt strävar efter att dölja denna splittrande och undergrävande motsättning. Jag kommer i undersökningen att ställa den experimentalpsykologiska diskursen mot den spiritistiska och iaktta argumentationen, eftersom suturen synliggörs då diskursens system påfrestas vid en strid om begreppen. Följande undersökning är koncentrerad till Herrlins subjektsposition *spiritismmotståndaren*, men samtliga positioner jag inledningsvis diskuterat kommer att aktiveras i analysen, vilket är både ofrånkomligt och önskvärt.

3.2 Syfte och frågeställning

Syftet med analysen är att undersöka hur motsättningen syns i argumentationen. Detta vill jag göra genom att studera exemplet med begreppet *det omedvetna*. I förklaringsmodellerna till vad detta begrepp egentligen innebär, och hur dessa förklaringsmodeller används i argumentationen kan man se hur den ovan beskrivna paradoxen oavbrutet gör sig påmind. I kampen med spiritisterna gör sig den inbyggda motsättningen extra påmind, eftersom även det spiritistiska systemet karaktäriseras av en liknande sammansättning mellan religion och andlighet, å ena sidan, och ett naturvetenskapligt

legitimeringsbehov å andra. Argumentationen går på så sätt ut på att peka på det andra systemets ovetenskaplighet – varvid man omedvetet automatiskt pekar på sin egen dito. Följande frågor kommer att fungera som utgångspunkt för undersökningen:

- Vilka förklaringsmodeller för det omedvetna finns i argumentationen?
- Hur används dessa i diskussionen?
- Hur formas den experimentalpsykologiska diskursen genom sin argumentation med spiritisterna?

3.3 Källmaterial

Källorna till föreliggande studie är hämtade från åren kring 1900, då frågan om det omedvetna var som hetast. För att närmare ringa in Herrlins positionering i argumentationen och för att nå fram till de olika förklaringsmodeller till det omedvetna, som Herrlin influerats av, har Herrlins utgivna böcker, brev samt sådana verk, som Herrlin explicit uttalat har påverkat honom i hans uppfattning, använts. Bland dessa kan nämnas Eduard von Hartmanns verk *Spiritismen. Studier* i svensk översättning från 1878. Den spiritistiska förklaringsmodellen och prinsessan Karadjas ståndpunkt har jag kommit åt genom artiklar hämtade ur spiritisternas egen tidskrift *Efteråt?* samt genom att analysera den argumentation Karadja för, dels i nämnda tidskrift, dels i artiklar publicerade i den egna tidskriften *XX:e Seklet* samt i de böcker hon publicerat. Det finns olika nivåer i argumentationen. I merparten av de texter, som använts i undersökningen, förs argumentationen på en implicit nivå. De spiritistiska förklaringarna används här av Herrlin som exempel på ”felaktiga” hypoteser eller ovetenskapliga antaganden, och vice versa från Karadjas håll - som exempel på vetenskapsmännens omnipotenta och självgoda hållning. Denna argumentation är adresserad till läsare placerade inom den egna diskursen och smutskastar således den motsatta diskursens argument i syfte att stärka den egna. 1901 konfronterade Herrlin emellertid Karadja på ett mer explicit sätt genom att i boken *Sjäslivets underjordiska värld. Med svar till prinsessan Karadja* hänvisa direkt till hennes mediumskap och argumentation, så som den förts i ovan angivna skrifter och artiklar. Resultatet av detta blev *Genmäle till docenten Herrlin* (1901) som är ett svar på Herrlins kritik av hennes, och spiritismens, uppfattning om hur det undermedvetna bör bestämmas. Det är dessa två skrifter, vari ord står mot ord, som upptar största delen av undersökningen.

4. Förklaringsmodeller till det omedvetna

Innan Freud en gång för alla preciserade hur det undermedvetna - eller det omedvetna, som det oftast kallades före Freud- skulle definieras, existerade det omedvetna som en allvarlig anomali inom det naturvetenskapliga utforskandet av det mänskliga psyket. För spiritisterna var det viktigt att detta begrepp inte inmutades av naturvetenskapen, eftersom deras huvudattraktion – mediets mottaglighet för andar – då skulle kunna assimileras med den naturvetenskapliga normalvetenskapen och lämna dem utanför i kylan. Men inte bara för spiritisterna var begreppets definition viktigt. För experimentalpsykologerna var det viktigt att kunna motbevisa spiritisternas definition av begreppet, och i stället kunna föra in studiet av det omedvetna inom det egna forskningsområdet, styrt av naturvetenskaplig metodik. Det var alltså viktigt för experimentalpsykologerna att avgränsa sig mot den spiritistiska diskursen för att kunna peka på sin egen vetenskaplighet och för att bevisa, att studiet av det mänskliga psyket hörde hemma inom vetenskapens väggar och inte i seanskabinettets skumma vrår. Men definitionen av begreppet var också viktig i det experimentalpsykologiska ämnets legitimeringskamp - i förhållande till den medicinska vetenskapen - för att psykologin inte skulle förlora sin självständighet och underordnas medicinämnet. Luttenberger pekar på hur sekelskiftets psykologer levde under pressen att deras studieobjekt, och i förlängningen deras forskning, endast kunde betraktas som vetenskaplig, om det uppfyllde det naturvetenskapliga kravet på lagbundenhet. Forskningen hade emellertid visat att kausalförhållanden inte alltid gick att spåra mellan medvetna skeenden. Det fanns något annat som bröt in och störde medvetandet i dess totala lagbundet. Genom att hänföra dessa mellanled till det omedvetna lyckades man rädda kvar den psykiska kausalkedjan inom ramarna för psyket – utan att behöva blanda in en fysiologisk dimension, vilket skulle ha bekräftat psykologiämnets beroende av den medicinska vetenskapen.¹⁰⁹ Herrlins uppfattning av det omedvetna kan sägas bestå av två skilda förklaringsmodeller – en psykopatologisk eller medicinsk definition, hemmahörande inom det naturvetenskapliga området, och en psykologiskt filosofisk förklaring, som tillgreps när den medicinska inte räckte till. Innan jag ger mig in på Herrlins egen uppfattning, vill jag presentera dessa två skilda förklaringsmodeller lite närmare.

¹⁰⁹ Luttenberg Franz, *Freud i Sverige. Psykoanalysens mottagande i svensk medicin och idédebatt 1900 – 1924*, Uppsala, 1988, s. 282f.

4.1 Den medicinska förklaringen till det omedvetna

När man söker en förklaring till det omedvetna i källor förankrade inom det medicinska och naturvetenskapliga området, upptäcker man snart att det här inte finns några förklaringar som utreder det omedvetna ur en fysiologiskt biologisk synpunkt som man kanske hade förväntat sig att det skulle göra. I stället möts man av en massiv vägg av argument rörande kontakten mellan det omedvetna och det sjukliga, abnorma och hysteriska. Precis som Alex Owen, i sin undersökning om de viktorska medierna och läkarvetenskapen konstaterar, kontrasterar den medicinska diskursen mycket skarpt mot den spiritistiska även i Sverige. Owen menar att medicinens representanter i England upprätthöll en social ordning genom att förklara omoraliska och på andra sätt socialt förkastliga, icke normbundna, beteenden för sinnessjuka. Genom att skapa mani-diagnoser av olika slag lyckades man med vetenskapens hjälp på så sätt kontrollera och förminska betydelsen hos beteenden, som inte följde samhällets norm. Till denna grupp räknades de spiritistiskt troende, men även andra anhängare av religioner som på något sätt inbegrep extatiska, icke materiellt förankrade utanför-kroppen-upplevelser.¹¹⁰ Det omedvetna angreps på så sätt ur ett social-moraliskt perspektiv. Även sinnesfysiologen Wilhelm Wundt hade 1879 i ett öppet brev till en professorskollega argumenterat för att spiritismens fenomen inte var någon vetenskaplig fråga, utan borde betraktas som sjuklig föreställning, samt att förklaringen till fenomenen stod att finna inom det psykopatologiska området.¹¹¹ Mest inflytelserik i den svenska debatten kring den medicinska ståndpunkten inför det omedvetnas manifestationer var den franske läkaren och psykologen Pierre Janet.¹¹² Janet undersökte hysterikerna på La Salpêtrière under sin lärare Charcot, precis som Freud gjorde, och intresserade sig för det hysteriska tillståndets uppkomst i subjektet. Janet menade att en hysterisk individ fragmentariserats till följd av en svag sammanhållande energi i organismen – en för låg psykisk spänning.¹¹³ En för svag sammanhållning i psyket innebar, att den omedvetna personlighet som normalt inte tilläts styra subjektet, fick möjlighet att göra detta. Det omedvetna var således ett uttryck för en svag sammanhållning i psyket – frukten av en fragmentarisering.

Det namn som ständigt dyker upp, då man söker efter ledtrådar till den svenska medicinska diskursens syn på det omedvetna, och verkar ha stått i dess epicentrum, var Herrlins gode vän psykiatrikern Bror Gadelius. Gadelius var, parallellt med den professur vid Karolinska Institutet han fått 1903, större delen av sitt yrkesverksamma liv stationerad som överläkare på Konradsberg. Sin psykiatriska karriär inledde Gadelius emellertid med en tioårsperiod vid Lunds Hospital.

¹¹⁰ Owen Alex, *The darkened room. Women, Power and Spiritualism in Late Victorian England*, London, 1989, s. 143f.

¹¹¹ Se Wundt Wilhelm, *Der Spiritismus. Eine sogenannte wissenschaftliche Frage. Offener brief an Herrn Prof. Dr. Hermann Ulrich*, Leipzig, 1879

¹¹² Luttenger, *Freud i Sverige*, s. 119

¹¹³ Elmgren John, *Pierre Janets psykologi*, Falun, 1953, s. 12f.

Gadelius psykiatriska idéer tar sin utgångspunkt i Janets definition av det mänskliga psykets mekanism. Luttenberg tar i sin forskning upp Gadelius relation till Freud, och pekar på hur Gadelius var den som introducerade Freud för en bredare svensk publik och den förste i Sverige, som 1908 publicerade begreppet ”det undermedvetna”.¹¹⁴ Luttenberg tar upp Gadelius främst som Freudkritiker, men tecknar i avsaknad av andra källor till Gadelius, även en ganska fyllig beskrivning av dennes forskargärning.¹¹⁵ Luttenberg noterar hur en genomgående paradox finns nedlagd i Gadelius forskarideologi och omvärldssyn. Gadelius forskning presenteras i en rad böcker, framför allt i *Det mänskliga själslivet* från 1922. Han ger i dessa skrifter utlopp för ett eklektiskt idealistiskt och romantiskt färgat filosofiskt resonemang kring människans uppdelning i kropp och själ.¹¹⁶ Men när det kommer till psykiatrins metoder för att kliniskt omfatta det abnormpsykologiska, ligger dessa snarare i linje med ett naturvetenskapligt, medicinskt synsätt där människan är materiell kropp och psykets åtkomstpunkt ligger inom det kroppsliga. Gadelius hävdade att man skulle bedriva naturvetenskaplig forskning på det psykologiska området, men att denna inte kunde göra anspråk på att nå sanningen eller förklara det metafysiska.¹¹⁷ Själens kunde därför inte reduceras till att vara ett symptom på kroppsliga processer, enligt Gadelius.¹¹⁸ Denna paradox kan, enligt Luttenberger, förklaras utifrån psykiatrins institutionella ställning vid denna tid. För att få höra hemma inom medicinen var man tvungen att kunna uppvisa ett strikt naturvetenskapligt förfarande, även i frågor som var relaterade till psyket.¹¹⁹

De undersökningar, som Herrlin och hans vänner företog av ockulta upplevelser och fenomen, utgick från Janets teori om psykets sammansättning, och således med en inställning att fenomenen var uttryck för abnormpsykologiska förhållanden. De organisatoriska försök som gjordes - exempelvis uppandet till allmänheten - var skapade med brittiska förhållanden som förebild. I Storbritannien var den spiritistiska rörelsen en gigantisk apparat, liksom de vetenskapliga samfund som ägnade sig åt studier av den. År 1882 hade *SPR - Society for Psychical Research* – bildats för att utreda de spiritistiska fenomenen enligt vetenskapliga metoder. Forskningsresultaten presenterades i tidskriften *Proceedings*. Medlemmarna i *SPR* var till stor del namnkunniga brittiska vetenskapsmän vilka, enligt Oppenheim, under naturvetenskapens materiella inflytande ville få

¹¹⁴ Luttenberger, *Freud i Sverige*, s. 121

¹¹⁵ För en beskrivning av Gadelius livslånga brottningsmatch med Freuds idéer, samt Gadelius betydelse för att Nobelpriset aldrig tilldelades Freud se Luttenberger, *Freud i Sverige*, samt Stolt Carl-Magnus, ”Varför fick Freud aldrig Nobelpriset? En vetenskapsteoretisk studie om Sigmund Freud, Bror Gadelius och mötet mellan humanvetenskap och naturvetenskap i medicinen.”, *Svensk medicinsk tidskrift*, 2000:4, s. 91ff.

¹¹⁶ Luttenberger, *Freud i Sverige*, s. 121

¹¹⁷ Stolt, ”Varför fick Freud aldrig Nobelpriset?...”, s. 95

¹¹⁸ Luttenberger, *Freud i Sverige*, s. 123

¹¹⁹ Luttenberger, *Freud i Sverige*, s.124. I *Det mänskliga själslivet i belysning av sinnessjukläkarens erfarenhet. Grundlinjer till en allmän psykiatri*, Stockholm, 192,1 utreder Gadelius psykiatrins förhållande till det medicinska området, Del I, s. 35ff.

återupprättelse för sin religiösa barnatro genom att skapa en syntes av tro och vetenskap.¹²⁰ Det finns gott om anledningar att anta, att en sådan drivkraft även låg bakom Herrlins intresse för gränsen mellan naturvetenskap och metafysik. För att återkoppla till Laclau skulle detta vara ett tydligt exempel på hur ett subjekt strävar efter att sy ihop - skapa en sutur mellan - två skilda subjektspositioner för att uppnå en mer stabil identitet. Den religiöst orienterade Herrlin krockar med den naturvetenskapligt orienterade, varvid ett försök till hegemoni uppstår i syfte att undertrycka den paradox, som antagonismen påminner om. Att en religiös underton präglar Herrlins forskargärning påpekades även av Gadelius i minnesordet vid Herrlins sextiofemårsdag: ”Denna religiösa underström i Herrlins själ har visserligen alltid av vetenskaplig skepsis hindrats att svämma över sina breddar.”¹²¹ Medvetna om den splittring, som hela tiden hotade, strävade vetenskapsmän som Herrlin efter helhet och harmoni i vetenskapens objektiva hägn.

4.2 Den psykologiskt filosofiska förklaringen till det omedvetna

Som vi såg ovan, befann sig filosofiämnet i en identitetskris kring sekelskiftet. Detta både till följd av den ökade specialiseringen inom de olika akademiska disciplinerna och av den nya naturvetenskapliga norm som enda godtagbara sanningsgrund för forskningen. Psykologin hade tidigare befunnit sig inom filosofiämnets ramar men hotade nu - och önskade - att spränga dessa ramar och stå på egna ben som självständigt akademiskt ämne. Psykologin stod via sina nya experimentella metoder närmare det naturvetenskapliga idealet än den traditionella filosofiska metafysiska vetenskapen och närmade sig i stället den medicinska disciplinen – till vilken den också ville hålla en viss distans.

Många filosofiska läror från slutet av 1800-talet speglar den ämnesförvirring som rådde. Herrlin ger i sin *Från sekelslutets Lund* en minnesteckning över vilket enormt inflytande den tyske filosofen Eduard von Hartmann hade över Borelius lärjungar, och i förlängningen över de unga män som ingick i kretsen kring *Den Unge Gubben*. Borelius och von Hartmann förde under många år en brevkorrespondens som kommenteras av Herrlin i nämnda bok. Von Hartmann brukar nämnas i samma andetag som Schopenhauer, eftersom deras grundföreställningar om världsalltets uppbyggnad är ganska lika varandra. Den urkraft, ur vilket allt en gång spirat upp och som föregår det som Schopenhauer kallar för viljan, heter hos von Hartmann det Omedvetna. Det Omedvetna är något allomfattande och allvetande, ett harmoniskt tillstånd innan viljans krävande aktivitet uppstått, som

¹²⁰ Oppenheim Janet, *The other world. Spiritualism and psychical research in England, 1850 - 1914*, Cambridge University Press, 1985, s. 115 och s. 152, Brandon, 1983, s. 87f. eller Nilsson & Bärmark, "Forskning om det övernaturliga...", s. 240ff. Drivkraften förklaras som personligt existentiell, och att inga sociala fördelar egentligen hägrade för undersökarna.

¹²¹ Gadelius, "Några blad ur en 'minnesbok'", s. 18

Herrlin liknar vid ett ”Gudomlighetens tillstånd före världens tillblivelse”.¹²² Latent inom det Omedvetna ligger däremot en Föreställning och en Vilja, som representerar förnuftet respektive det onda driftlivet, precis som hos Schopenhauer.

Liksom det metafysiska planet antas vara konstituerat av ett Omedvetet och ett Medvetet i form av Föreställningen och Viljan, tänker sig von Hartmann att subjektet är konstituerat. I detta resonemang slår von Hartmann en konkret brygga mellan metafysik och psykologi, och det Omedvetna har från att ha varit en kosmisk storhet och urkraft blivit en del av det mänskliga psyket. Jag tror att denna slagna brygga var upprinnelsen till den diskussion, som fördes i kretsen kring Herrlin under åren kring sekelskiftet, och som bildade grund för den svenska experimentalpsykologins framväxt och orientering. Von Hartmann använde nämligen detta resonemang, när han i sin skrift *Spiritismen. Studier* angrep den spiritistiska föreställningen om andehypotesen. Enligt Herrlin delar von Hartmann helt Pierre Janets uppfattning om upphovet till mediets trancetillstånd. Mediet förlorar herraväldet över de lägre individer, som också ryms inom mediets subjekt, vilka hos denne tillåts träda fram och ta över mediets personlighet. Herrlin instämmer i detta och konstaterar att han själv i sin egen forskning utgått från en snarlik modell med bas i Janets forskning, men att det var von Hartmanns publicerade skrift över ämnet, som fick honom att intressera sig för de spiritistiska fenomenen.¹²³ Och visst, von Hartmanns förklaringar till de spiritistiska fenomenen utgår från idén om att de övernaturliga fenomenen går att förklara med hänvisning till mediets psykologiska beskaffenhet, och att inga yttre andar behöver blandas in för att förklara fenomenen. Men det gäller faktiskt inte alla fenomen, och det är här en viktig paradox visar sig, som ska komma att förfölja det svenska experimentalpsykologiska embryot och leda det att utvecklas i en viss riktning, och som blivit bortrationaliserad i Herrlins framställning av saken trettio år senare.

Von Hartmanns modell för att förklara det omedvetna i människans psyke liknar Janets teori, men med den skillnaden att von Hartmann använder sig av beteckningen ”maskerad somnambulism”. Denna maskerade somnambulism bygger just på, att en omedveten och lägre stående personlighet inom individen lyckas få övertaget över den medvetna personligheten just på grund av mediets svaga gränsdragning mellan medvetet och omedvetet, precis som i Janets förklaring av de hysteriska patienternas tillstånd.¹²⁴ Von Hartmann går i sin studie igenom alla de spiritistiska fenomenen och vederlägger dem ett efter ett med hänvisning till sin maskerade somnambulism. Men det finns ett fenomen, som inte låter sig förklaras genom von Hartmanns

¹²² Herrlin, *Sekelslutets Lund*, s. 55

¹²³ Herrlin, *Sekelslutets Lund*, s. 82ff.

¹²⁴ Hartmann Eduard von, *Spiritismen. Studier*, Stockholm, 1878, s.27

uppställda förklaringsmodell, och det är det som von Hartmann kallar ”ren clairvoyance” eller varsel, där den clairvoyante får sinnesimpulser och förnimmelser av händelser som ännu inte inträffat, eller som tilldragit sig någonstans långt borta. När alla fysikaliska förklaringar - som exempelvis eter vibrationer vilka kan påverka den omedvetna personligheten och sedan leta sig upp till medvetandets nivå i maskerad form - har uteslutits, återstår för von Hartmann enbart att dra slutsatsen att vissa individer har ” förmåga att andligen öfverhoppa rum och tid.”¹²⁵

I förklaringen till dessa fenomen tappar von Hartmann sin naturvetenskapliga mask. Han förklarar i stället varslet genom en analogi: alla individer är bundna till moder natur, det Omdveta, med en navelsträng i vilken omedvetna ”andliga safter” kretsar. Via det Omedvetna är alltså individerna förbundna sinsemellan. Denna ”telefonanslutning” uppges fungera som ett jättelikt call-center med säte i ”den absoluta andens absoluta vetande”. I denna andes medvetande är tiden och rummet upphävda. Allt vetande och alla impulser existerar på samma gång och omfattas av anden utan urskiljning: framtid, nutid och dåtid beblandas. Samma förklaring får långväga tankeöverföring. Det är fråga om en kommunikation vid roten individerna emellan via en ”telefonförening i det absoluta”. Tankeöverföring på nära håll och den långväga dito kräver, enligt von Hartmann, helt olika förklaringsgrunder. Von Hartmann beklagar att den rena clairvoyancen och den långväga tankeöverföringen kräver en metafysisk förklaring, som ligger utanför det naturvetenskapliga områdets. Men han påpekar också att den förklaring som han gett, inte innebär några nya hypoteser, vilket den spiritistiska teorin gör utan att den bara går ett steg längre än de naturvetenskapliga förklaringarna och ser till ”det naturligas öfvernaturliga rot” ur vilken det naturliga en gång spirar. Därför tillhör, i von Hartmanns argumentation, denna förklaring det naturvetenskapliga området, i alla fall i jämförelse med den spiritistiska, vilken ju förutsätter en ”på andra sidan om den naturliga belägen tillvarosfer” med övernaturliga skapelser. Slutligen höjer von Hartmann ett varningens finger för att befatta sig med eller försöka odla upp sin clairvoyanta förmåga, vilken han kallar ett sjukligt anlag. Vetskap om vad som tina skall i framtiden innebär olycka och gör det meningslöst att hysa hopp inför den och sträva mot den.¹²⁶

Det är en skönlitterärt slående bild detta med en andlig växtelefonist, som kopplar ihop individer vid roten och på så sätt förmedlar kommunikationen dem emellan. Men analogin fyllde antagligen i sin samtid långt mer viktiga funktioner, än att vara estetiskt tilltalande. Telegraf och telefon var uppfinningar, som hade sprungit ur den naturvetenskapliga forskningen. I von Hartmanns framställning får hans metafysiska teori en koppling till det naturvetenskapliga området genom

¹²⁵ Hartmann von, *Spiritismen*, s.68

¹²⁶ Hela stycket refererar till Hartmann von, *Spiritismen*, s. 65 – 73. För en mer ingående behandling av von Hartmanns teoretiska förhållningssätt till de spiritistiska fenomenen se Goysdotter Moa, *En telefonförening i det absoluta. Om Eduard von Hartmanns filosofi och de paranormala fenomenens förklaring*, uppsats vid Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Lunds universitet, ht 06

denna analogi, och han lyckas, genom att använda den, hålla kvar sin framställning inom det vetenskapliga området, även när det gäller de två sorgebarnen clairvoyance och den långväga tankeöverföringen. Det är intressant att se, hur von Hartmann hävdar att en teori som bygger på en världsande, skulle vara mer förenlig med en naturvetenskaplig världsbild, än en teori om avlidna sjäalars fortlevnad i form av energi. Dagens naturvetenskapliga klimat skulle exempelvis med större lätthet kunna omfatta en andehypotes, så som den framkommer hos spiritisterna. Intresset för en okänd energiform som förklaring till de paranormala fenomenen har ju också lyckats fortleva som en anomali inom vetenskapen, och gör så än idag. Von Hartmanns förklaring till fenomenens upphov kom heller inte att stå oemotsagd – i alla fall inte i den svenska argumentationen så som den fördes från spiritistiskt håll.

4.3 Den spiritistiska förklaringen till det omedvetna

Om man vill försöka översätta det omedvetna till den spiritistiska diskursens argumentation, uppstår en rad oklarheter. För det första finns det inget enhetligt förtydligande kring, hur ett omedvetet ser ut och vad det består i. Hos naturvetenskapsmännen och hos Hartmann går det Omedvetna inom människan att härleda till en geografisk punkt i hjärnan hos individen. Det är på denna givna plats som de omedvetna personligheterna huserar eller kontakten med Hartmanns metafysiska enhet det Omedvetna fortgår. I den spiritistiska diskursen antas inga sådana materiella fysiologiska förklaringar. I stället antas det, som de övriga diskurserna benämner det Omedvetna, vara en avliden själs ande vilken kommer till individen och utövar totalt eller delvist inflytande över denne. Det omedvetna är därför i den spiritistiska diskursen synonymt med andar. Om dessa andar antas träda in i mediets medvetande på någon specifik plats eller i något specifikt rum i mediets inre, verkar variera mellan de spiritistiska skribenterna. Men generellt är det omedvetna ingen geografisk plats inom den spiritistiska diskursen. I stället är det en kommunikationsmöjlighet mellan medium och ande, vilken inte är avhängig kroppsliga materiella förutsättningar eller yttre omständigheter. De filosofisk-psykologiska och naturvetenskapliga förklaringarna till det omedvetna ger spiritisterna inte mycket för, utan avfärdar dem som orimliga och otillräckliga. Hur skulle en naturvetenskapligt förklarbar omedveten personlighet kunna vara så skild från den medvetna personligheten, att dessa två inte skulle ha några beröringspunkter alls utan vara totalt olika? Varför skulle sådana omedvetna personligheter uppstå, som säger sig vara sedan länge döda härskare eller andra historiska personer? Nej, i stället föreslår man från spiritistiskt håll en annan, i spiritisternas tycke, mindre långsökt förklaring: ”(a)ntagandet af en annan intelligens’ närvaro och verksamhet är långt mera påtaglig: en

intelligens som *är*, hvad han säger sig vara.”¹²⁷ Det omedvetna är på så vis spiritisternas allra heligaste enhet och följaktligen lägger den spiritistiska argumentationen mycket fokus på denna punkt i dispyten med de filosofiska psykologerna.

5. Prinsessan och Professorn - argumentationen

Herrlin var en manlig representant för en, i alla fall delvis, naturvetenskaplig hållning som gav sig ut för att undersöka - oftast - kvinnliga medier, vilka i enlighet med Janet's psykopatologiska förklaringsmodell ansågs vara hysteriska och sinnessvaga. Så verkar fallet ha varit även i andra länder. I Owens forskning kring det brittiska fallet tillskrivs polariseringen mellan könen en avgörande roll för diskursernas utformning. Men den uppdelning som Owen konstaterar förelåg mellan manligt och kvinnligt - med begrepp som kvinnligt, passivt, onormalt, hysteriskt och spiritualistiskt å ena sidan och manligt, aktivt, normalt, stabilt och medicinskt å andra sidan - verkar till stor del vara upplöst, när det gäller de svenska förhållandena. Detta trots att de flesta exempel även i den svenska diskussionen hämtats från den brittiska diskursen, så som den såg ut på 1870-talet. Då var det vetenskapliga intresset för spiritismen som mest intensivt, och det är alltså från denna tid, som de allra flesta historier och skildringar, som återanvänds i den svenska diskursen tjugo år senare, stammar. Både Herrlin och spiritisterna hämtar sina exempel och referenser från denna gamla brittiska diskurs, men problematiken verkar ha förskjutits vid den nationella förflyttningen. Samma typ av psykopatologiska argument står mot samma typ av spiritistiska argument, men det är mycket tydligt att det i Sverige är den mänskliga varelsens konstitution som utreds och att det här inte finns utrymme för några könsspecifika förutsättningar eller förklaringsmodeller. Trots att min undersökning undersöker utrymmet mellan en manlig professor och en kvinnlig spiritist, ger könspolariseringen här inget eko, vilket är värt att notera. Detta gäller speciellt från Herrlins håll. Herrlin är till och med mån om att inflika hur den gamla föreställningen om, att bara kvinnor skulle bära på anlag för hysteri, numera vederlagts som en osanning.¹²⁸ Karadja däremot använder könspolariseringen i retoriskt syfte, då hon vill understryka de anklagade mediernas ynklighet och martyrskap i en värld styrd av vetenskapsmän. Det känns emellertid, som om dessa argument återanvänts från den brittiska diskursen.

¹²⁷ Signaturen A...e, ”Tankar rörande det s.k. dolda eller sublimina Jaget”, *Efteråt?*, 1901: 122, s. 105

¹²⁸ Herrlin Axel, *Själslivets underjordiska värld*, Lund, 1904, s. 4

5.1 Prinsessan Karadja (1868 – 1943)¹²⁹

De svenska spiritisternas mest färgstarka språkrör kring sekelskiftet var utan tvekan Mary Karadja. Som dotter till den så kallade ”Brännvinskungen” L.O. Smith kom Karadja tidigt i kontakt med samhällets sociala toppskikt¹³⁰, gifte sig 1887 med det turkiska sändebudet i Stockholm och fick på så vis tillgång till titeln prinsessa. Hennes make dog redan några år efter giftermålet och Karadja befann sig därefter på resande fot mellan bland annat England och Schweiz. Spiritismen kom hon i kontakt med 1899¹³¹ och ägnade sig därefter både åt mediumskap – paradnumret var automatisk ritning –, andlig vägledning och social debatt som skribent både för den spiritistiska tidskriften *Efteråt?* och för den egna kristet altruistiska och socialmoraliskt uppfostrande tidskriften *XX:e seklet*, som utgavs mellan åren 1902 och 1904. Vid sidan av artiklar skrev Karadja ett flertal spiritistiskt orienterade och fostrande böcker samt en rad bagatellartade och relativt profana skådespel. Hon författade även den längre dikten *Mot Ljuset*, vilken hon ska ha skrivit under trance knäböjande i det kapell hon låtit uppföra till minne av sin döde make. Karadja höll även längre sommarkurser med medial fortbildning för spiritistiska medier på sitt slott Bovigny i Ardennerna. Bovigny-kolonierna var både ett försök att, genom inrättandet av ett ”hufvudkvarter” skapa organisation i den splittrade spiritistiska gruppen, och att höja kvalitén på de spiritistiska mediernas mediala gåvor, vilka Karadja ansåg hålla för låg kvalitet för att någonsin kunna godkännas av vetenskapsmännen.¹³²

5.2 Herrlins filosofiska ståndpunkt och hans uppfattning om det omedvetna

Precis som alla sina vänner och sina teoretiska förebilder var Herrlin ingen hårdnackad naturvetenskapsman. Liksom exempelvis Gadelius, Hans Larsson eller Borelius hade han en dragningskraft åt panteism, metafysik och mystik. Själv har han i sina minnesanteckningar beskrivit hur denna ”panteistiska religiositet” fanns närvarande i kretsen kring *D.U.G.* och Heidegren menar, efter en genomgång av Herrlins verk, att Herrlin i sina filosofiska spekulationer utgick från, att världsandan var immanent i de materiella tingen.¹³³ Vill man placera in Herrlin i någon av alla de – ismer som florerade i filosofin och psykologin vid denna tid, ligger det nära till hands att rubricera

¹²⁹ Framställningen grundar sig på uppgifter hämtade ur Sanner, *Att älska sin nästa så som sig själv*, s.391 ff. samt från *Svenska män och kvinnor*, uppslagsord: Karadja.

¹³⁰ I L.O. Smiths självbiografi utmålas fader-dotterrelationen nattsvalt. En bitter fader kastar här förbannelser på sin ålders höst över sina döttrar som, trots ett överdådigt ekonomiskt understöd genom livet, inte en gång tackat för de gåvor de erhållit. ”Bränner ej i ensamma stunder ångerns smärta, då du tänker på, att den fader, som skänkte dig såväl som dina syskon all rikedomens överflöd, själv på ålderns dagar intet annat har att lita sig till än en understödsgåfva. Också du plågar ju umgänge med andar och osynliga väsen liksom din syster Lucie [Lagerbielke]. Det skulle förvåna mig, om de aldrig hviskade i ditt öra, att otacksamhet och förräderi mot ett fadershjärta är en af de svartaste dödssynderna.”, Smith L.O., *Memoarer*, Karlskrona, 1913, s. 265f.

¹³¹ Uppgifter om hur Karadja blev övertygad spiritist står att läsa i hennes *Spiritistiska fenomen och spiritualistiska vyer*, Stockholm, 1900, s. 6ff. Boken innehåller detaljerade rapporter och förklaringar över fenomen upplevda vid olika seanser Karadja bevittnat.

¹³² Karadja Mary, ”Tal till Lyceum-Klubben i London i mars 1907”, *Efteråt?*, 1907:193-194, s. 85. Sommarkolonierna för medier på Bovigny beskrivs i Karadja Mary, ”Bovigny spiritualistkoloni”, *XX:e Seklet*, 1904:10, s. 276ff.

¹³³ Herrlin, *Sekelslutets Lund*, s. 29

honom som *monist*. Kjell Jonsson beskriver den monistiska idéströmningen på följande vis: ”Monismen och panteismen skänkte värme åt den mekanistiska världsbilden. Hos många av sekelskiftets intellektuella kan vi återfinna en strävan att komplettera den mekanistiska och materialistiska vetenskapen med en kompletterande religiös inramning.”¹³⁴ Monisterna ville kanske skapa en enhet i den splittring, som uppstått till följd av mekanisering och uppdelning i själ och kropp, samt naturvetenskap och annat vetande. Detta monistiska drag är genomgående både hos Gadelius, som vi sett, liksom hos von Hartmann, och är mycket tydligt även hos Herrlin, speciellt då denne argumenterar för filosofiämnets status i det naturvetenskapliga samhället.

Monismen tillät sina utövare att befatta sig med det mystiska. Herrlin återkommer ständigt till spiritismen i sina skrifter, och hans tidigt publicerade artikelserie i *Sydsvenska Dagbladet*, vilken handlade om Swedenborg och dennes psykiska sammansättning vid de berömda andeskåderierna, är bara ett exempel på ämnen, som låg på gränsen till det ockulta och icke naturvetenskapligt rumsrena.¹³⁵ Som jag påpekat tidigare, förklarar Owen detta utbredda intresse för det religiösa och mystiska inom ramarna för det vetenskapligt omfattbara, med att dessa vetenskapsmän, i en tilltagande naturvetenskapligt dominerad värld, sökte återupprättelse för sin barnatro. Det är frestande att dra Herrlin över samma kam. Den monistiska tidsandan skulle på så vis vara en direkt effekt av den samhällseliga avförtrollning, som rådde vid sekelskiftet – inte minst genom universitetsämnenas allt större specialisering och uppdelning i fackvetenskaper. Det är också just när Herrlin behandlar denna utveckling, som hans monistiska värderingar klarast lyser igenom.

Precis som sin professor Borelius ansåg Herrlin att filosofin är ”vetenskapernas vetenskap” genom vilken alla de mer specialiserade empiriska kunskaperna får mening på grund av att de sammanbinds på ett logiskt och teoretiskt plan. Man bör därför enligt Herrlin bygga filosofi på empirisk grundval.¹³⁶ En central tanke hos Herrlin, liksom hos de andra monisterna, var att de empiriska naturvetenskaperna inte ensamma kan nå sanning. För att nå denna måste de förena sig med det Herrlin kallar för ”självvetenskaperna”, varinom psykologin intar hedersplatsen på grund av sin förmåga att agera länk mellan de båda vetenskapstyperna.¹³⁷ Den fysiske individen och hennes omvärld är oupplösligt förenade genom att ”det väsen, som uppenbarar sig i den yttre naturen,

¹³⁴ Jonsson Kjell, *Vid vetandets gräns. Om skiljelinjen mellan naturvetenskapen och metafysik i svensk kulturdebatt 1870 – 1920*, Lund, 1987, s. 153

¹³⁵ Artikelns analys liknar mycket den analys Herrlin skulle komma att göra av Strindberg några år senare. Swedenborgs inferno, med feberhallucinationer och upplevelser av Kristus, som finns beskrivet bland annat av Olof Lagercrantz i boken *Dikten om livet på den andra sidan: [en bok om Emanuel Swedenborg]*, Stockholm, 1996, är i själva verket mycket likartade de hallucinationer Herrlin själv hade som ung student, och som Strindberg beskrivit i *Legender*. Dessa upplevelser finns ytterligare beskrivna i Herrlins brevväxling med olika vänner. En inte allt för långsiktig gissning är att Herrlin kände igen sig i Swedenborgs andliga besök i skärselden, och i artikelserien ville förklara Swedenborgs upplevelser på samma medicinska sätt som hans egna upplevelser en gång blivit förklarade.

¹³⁶ Herrlin Axel, *Filosofi och fackvetenskap*, Lund, 1905, s. 100

¹³⁷ Herrlin, *Filosofi och fackvetenskap*, s. 63f.

innerst är af samma art som väsendet i vår egen ande.”¹³⁸ Resonemanget är romantiskt och holistiskt. Allt är en stor själ, som antagit konkret form och dess delar korresponderar genom en mystisk härva av telefonledning i ett underjordiskt call center – precis som hos von Hartmann.

I en samlingsskrift över innehållet i sommarkurserna, som skulle ges i Lund sommaren 1900, beskriver Herrlin kort och koncist sin uppfattning om det Omedvetna utifrån psykologens synvinkel. Hans ord ekar av Janet's teori. Liksom hos Janet antas individen bestå av flera medvetanden, över vilka *ett* medvetandetillstånd tillåts styra – jaget. Viktigt i Herrlins redogörelse är att sådana omedvetna medvetandetillstånd eller subkoncients personligheter finns i var och en av oss, men att de tydligast går att studera genom abnormpsykologiska fallstudier.¹³⁹ ”Det abnormas närvaro äfven i det dagliga lifvets själsyttringar” ger sig särskilt till känna i snillets och konstnärernas liv, samt i drömmens ”bizarra skapelser”.¹⁴⁰ Herrlins metaforiska språk, när han talar om det omedvetna, antar en närmast geografisk prägel. Det omedvetna blir fysiskt separerat och geografiskt utpekade genom beskrivningar som ”underjordisk personlighet”, och ”från det omedvetnas djup får skalden och konstnären sin inspiration.”¹⁴¹ Precis som jordytan under våra fötter rymmer för oss okända ting, som lagrats på varandra genom tidens gång, likadant är det med vår personlighets djupaste register. Med ett undantag:

”(D)e skickt, hvaraf vår personlighet är uppbyggd, ligga icke likt jordskorpans såsom döda bäddar för fossila växter och djur. Äfven djupast ned i själen röra sig ännu lifvets krafter, och det mest förborgade kan stiga upp till det medvetnas bryn. I fantasien eller än mer i drömmen möta oss gestaltningarna från själens djupa regioner, ofta med stenkolsfloras yppiga vegetation, men äfven med skepnader, sällsamma och ohyggliga såsom fornverldens jattedjur.”¹⁴²

Herrlins ord pekar på parallellerna mellan geologin och psykologin – ett led i en vetenskaplig legitimering – men understyrker även deras skillnader. Människan är inte lika enkelt förklarad som geologiska förhållanden. Allt kan hända inom den mänskliga organismen. De intryck, som registrerats och som bevarats i våra underjordiska regioner, lever ett mycket självständigt liv. Det omedvetna kombinerar efter egen förmåga dessa intryck och kastar om dem så att de, exempelvis i en dröm, kan framstå som för oss alldeles bisarra skapelser.¹⁴³ Det är detta stoff konstnärernas inspiration består av och som kommer upp till det medvetnas yta efter att ha legat och mognat i ”det undermedvetnas verkstad”.¹⁴⁴ Denna ”mobilisering af det undermedvetnas resurser” och denna

¹³⁸ Herrlin, *Filosofi och fackvetenskap*, s. 28

¹³⁹ Herrlin, ”Gundlinjer till föreläsningar i Psykologi”, s. 25f

¹⁴⁰ Herrlin, *Snille och själssjukdom*, s. 9 samt Herrlin, ”Gundlinjer till föreläsningar i Psykologi”, s. 26

¹⁴¹ Herrlin, ”Gundlinjer till föreläsningar i Psykologi”, s. 26

¹⁴² Herrlin Axel, *Själslivets underjordiska värld. Med svar till Prinsessan Karadja*, Malmö, 1901, s. 1

¹⁴³ Herrlin, *Själslivets underjordiska värld*, s. 37f.

¹⁴⁴ Herrlin, *Snille och själssjukdom*, s. 61

”rubbnings uti de normala själsfunktionerna” återfinns alltså både hos snillet och hos hysterikern.¹⁴⁵ Denna inspiration är av samma slag som Hans Larssons intuition: en påhälsning från ett större och allvetande sammanhang. En korrespondens med det okända som för snillet blir en förmåga, vilken ”ilar fram på det undermedvetnas sjumilastöflar, men hos hvardagsmänniskan vandrar fram med det medvetnas tuppfiät.”¹⁴⁶

Språkbruket, analogierna, parallellerna och metaforerna avslöjar Herrlin som en riktig mystiker. Detta blir något paradoxalt med tanke på, att ett av de övergripande syftena med beskrivningen av den omedvetna personligheten är att ge den psykologiska vetenskapen naturvetenskaplig legitimitet. Visst förekommer analogier mellan människans psyke och det naturvetenskapliga forskningsområdet i stora mått, men det finns också något annat där. Något som kanske vittnar om den monistiska övertygelsen att själsvetenskaperna visserligen bör studera sina föremål utifrån naturvetenskapliga metoder – men att man som själsvetare inte ska tro, att man ska kunna förklara allt genom att begränsa sig till dessa metoder. Som när Herrlin säger: ”Den sinnessjukes personlighet är (...) i vissa fall som fotografierna i Mefistos låda, vilka äro skarpt individualiserade, men på samma gång negativa. Men i geniets organism försiggå hemlighetsfulla reaktioner, som städse förvandla dessa negativa plåtar till positiva verklighetsbilder.”¹⁴⁷ Fotografianalogin finns där, men det gör referensen till Goethes mystiska drama också. Herrlin verkar både ha velat hålla kvar mystiken i vetenskapen, och utestänga den specifika form av mystik som spiritismen utgjorde. Vad var det i spiritismen som gjorde Herrlin så engagerad i dess framtida utrotande?

5.3 *Prinsessan Karadjas syn på det Omedvetna*

Kristendom och spiritism uteslöt inte, som man skulle kunna tro, varandra. Det var tvärtom snarare regel än undantag att de svenska spiritisterna kombinerade sin lära med en kristen livsåskådning. Så gjorde prinsessan Karadja. Karadjas variant av spiritismen är, enligt henne själv, ute efter att stärka den kristna odödlighetsläran genom att kunna frambringa bevis för den på naturvetenskaplig väg! Karadja är mån om att poängtera att spiritismen, eller spiritualismen som hon omväxlande kallar den, inte är någon religion utan en *vetenskap* - en vetenskap som fungerar som kristendomens tjänarinna.¹⁴⁸ Spiritismen bör vidare enkom betraktas som en ”länk i utvecklingskedjan”, vilken bör

¹⁴⁵ Herrlin, *Snille och själssjukdom*, s. 81

¹⁴⁶ Herrlin, *Snille och själssjukdom*, s. 66

¹⁴⁷ Herrlin, *Snille och själssjukdom*, s. 208

¹⁴⁸ Karadja Mary, *Abend-affärens dokument*, Stockholm, 1902, s. 80

släppas den dagen mänskligheten är redo för den förändligade kristendomen.¹⁴⁹ Alla underverk anses vara åtkomliga och förklarbara genom ännu okända naturlagar.¹⁵⁰ Mediet är heller ingen övernaturlig varelse, utan bara någon som genom träning valt att uppodla sitt sjätte sinne. Detta sjätte sinne ligger slumrande inom alla individer och kan stärkas och uppövas genom en halv timmes daglig vistelse i ett mörkt rum med koncentration på att uppväcka förmågan att materialisera sina tankar.¹⁵¹ Varje subjekt består, enligt Karadja, av två personligheter, en transcendental - som redan under jordelivet ingår i en översinnlig värld utan förmedling via en fysisk sinnesapparat, och en mer mondän och materiellt bunden kropp.¹⁵² Denna materiella kropp är naturligtvis av ringa betydelse inom den spiritistiska läran och uppfattas som ett nödvändigt ont. Karadja är därför mycket negativt inställd till den självbelåtenhet, som råder inom läkarvetenskapen. Kunskap om den fysiska världen räcker inte för att hela en människa, menar Karadja, och angriper på många ställen den maktfullkomlighet läkarna tillskrivits inom det naturvetenskapliga paradigmet som råder.¹⁵³

Herrlin gav sig, som vi sett, iväg till de spiritistiska seanserna med Pierre Janets ögon. I ett brev till gode vännen och läkaren Alfred Petrén skriver han ” I Måndags voro han [Gadelius] och jag tillsammans i Köpenhamn vid en s.k. spiritistisk seance – d.v.s. vi sågo ett utmärkt vackert fall av manlig hysteri med hela Janets stigmakomplex – vacker andsteri särskildt på höger sida, samt tre subkonscienta personligheter med fullständig amnesi vid uppvaknandet (...)”¹⁵⁴ Enligt Herrlins uppgifter anordnade Gadelius även experiment med de medier som närvarat vid seanserna.¹⁵⁵ Herrlins skrifter vittnar om att han själv, liksom Gadelius, var fullständigt övertygad om att mediumskapets gåta inte hade någon annan orsak än en psykologiskt förklarbar personlighetsklyvning, en tanke han till fullo utvecklar i *Själslivets underjordiska värld* (1901). Den spiritistiska kritiken mot denna hypotes tar fasta på det faktum att Herrlins förklaring också förutsätter, att det inom människan finns en ande, eller flera omedvetna, och att skillnaderna mellan de två motsatta teoriernas förklaringsmodeller egentligen inte är så stora. Den enda skillnaden uppfattas vara den, att Herrlin ”tillskrifver mediets egen ande de verkningar, som spiritisterna tillskrifva utomstående andar.”¹⁵⁶ Andehypotesen uppfattas från spiritistiskt håll därför inte förkastad som sådan, utan bara modifierad att passa ett monistiskt resonemang – precis som var fallet hos von

¹⁴⁹ Karadja, *Abend-affärens dokument*, s. 83

¹⁵⁰ Karadja Mary, *Det sjätte sinnets uppodling*, Stockholm, 1900, s. 13

¹⁵¹ Karadja, *Det sjätte sinnets uppodling*, s. 36 samt *Spiritistiska fenomen och Spiritualistiska vyer*, s. 27

¹⁵² Karadja, *Gennäle till docenten Herrlin*, s. 72f.

¹⁵³ Se exempelvis Karadja Mary, *Fortidens terapeuter. Föredrag hållet inför psycho-therapeutiska sällskapet i London*, Stockholm, 1910, s. 4 och Karadja Mary, ”Om läkare – och läkareansvar”, *XX:e seklet*, 1905:3, s. 136f.

¹⁵⁴ Brev till Alfred Petrén 22/7 – 1898, Lnr 25 [Petrén, A.], LUB

¹⁵⁵ Herrlin, *Själslivets underjordiska värld*, s. 64. Enligt Karadja ska Axel Herrlin och Sydney Alritz tillsammans ha genomfört en undersökning av Karadjas mediala förmåga under år 1900. Jag har dessvärre inte hittat några ytterligare dokument över detta. Se Karadja, *Gennäle till docenten Herrlin*, s. 53.

¹⁵⁶ Signaturen H-n i en rescension av *Själslivets underjordiska värld*, *Efteråt?*, 1901:127, s. 189.

Hartmann. Ur en vetenskapsteoretisk synvinkel är det intressant att följa Karadjas argument, eftersom hon attackerar vetenskapsmännen för deras trångsynta åskådningssätt och deras protektionism: ”Forskningens ändamål är alltså icke att finna sanningen, utan endast att värna ett visst vetenskapligt system!”¹⁵⁷ Hennes åsikt är således, att man inte undersöker de spiritistiska fenomenen för att finna nya kunskaper, utan enbart för att bekräfta de från början uppsatta teoretiska premisserna, precis som i Kuhns normalvetenskap. Det är naturvetenskapens kärna hon attackerar – dess specifika diskursordning. Naturligtvis blir detta paradoxalt med tanke på att hon själv vill hävda, att spiritismen är en vetenskap, som kan använda sig av naturvetenskapliga metoder. Spiritisternas förhållningssätt till vetenskapen karaktäriseras just av en stor inkonsekvens i det, att de strävar efter naturvetenskaplig legitimitet samtidigt som de förkastar all form av materialism.¹⁵⁸ Karadja trycker på spiritismens egenskap av anomali inom det naturvetenskapliga paradigmet och siar om hur denna anomali i framtiden ska komma att omkullkasta systemet, vilket redan nu under vetenskapsmännens fötter sakta börjat rasa.¹⁵⁹ Det är hög tid för vetenskapsmännen att börja ”*omgestalta systemet i stället för att omtyda fakta*”, säger hon. I detta nya system är det spiritismen som ska ta täten.

Att Herrlins och Janets undermedvetna personligheter enligt en automatisk princip skulle ge genier och konstnärer sin skaparkraft, avfärdar Karadja enligt följande: ”Ifall ’*nervbanorna*’ kunna skriva vers, så kunna förmodligen äfven *tangenterna* spela piano? Både *pianister* och *skalder* äro öfverflödsartiklar i Herrlins ’mekaniska’ värld. Låtom oss hoppas, att icke äfven *docenterna* komma att ersättas med *automater*... Det vore skada!”¹⁶⁰ Bakom de salta formuleringarna är det subjektets egen kraft och vilja Karadja efterlyser i Herrlins resonemang. Det är synen på kroppens förhållande till själen, som här ställs på sin spets. Karadja menar att kroppen är en produkt av själen, medan hon hävdar att Herrlin, och övriga liktänkande, menar vice versa. Detta motsatsförhållande markerar hon också genom att, i motsats till Herrlins underjordiska personlighet, rumsligt placera det transcendentala jaget upphöjt mot den andliga sfären, högt upp i utvecklingens trappa. Detta jag benämns också följaktligen hos Karadja som *det övermedvetna*.¹⁶¹

5.4 Anomali, Telepati och Telegraf

Precis som von Hartmann kunde inte heller Herrlin med sin psykologiska modell förklara fenomenet med varselhallucinationer och långväga tankeöverföring. Herrlin tog fenomenen på stort allvar, något som verkar ha sin orsak i ett av Herrlin självupplevt varsel.¹⁶² Det är denna långväga telepati

¹⁵⁷ Karadja, *Gemäle till docenten Herrlin*, s. 11

¹⁵⁸ Mer om detta i Goysdotter, *En naturlag skrifven av Honom*.

¹⁵⁹ Karadja, *Gemäle till docenten Herrlin*, s. 69

¹⁶⁰ Karadja, *Gemäle till docenten Herrlin*, s. 42

¹⁶¹ Karadja, *Gemäle till docenten Herrlin*, s. 74

¹⁶² Herrlin, *Själslivets underjordiska värld*, s. 23

han ser som den enda egentliga anomalin hos det psykologiska undersökningsområdets förmåga att förklara de spiritistiska fenomenen.¹⁶³ Trots att flera insamlingar gjorts av material kring sådana upplevelser, bland annat av Herrlin själv genom uppropet från år 1895, konstaterar han att de rapporter, som insamlingarna resulterat i inte innehållit nog med belägg för att dra slutsatser vare sig i den ena eller i den andra riktningen.¹⁶⁴ När det gäller den kortväga telepatin stödjer sig Herrlin på den danske professorn Alfred Lehmans forskning, vilken visat att alla människor åstadkommer så kallade ”omedvetna hviskningar”, då de tänker på ett ord. Experimentet gjorde Lehman genom att montera upp två stora hålspeglar - eller parabol - mitt emot varandra. Ett ljud, aldrig så litet, som kastas från den ena spegelns brännpunkt mot den andras förstoras därmed och hörs med ökad styrka i den andra spegelns brännpunkt. Poängen är att försökspersonen är omedveten om att denne, även med munnen stängd, rör sin tunga och åstadkommer ett ord, analogt med sin tanke. Denna situation med mekaniska hjälpmedel behövdes naturligtvis bara, om mottagaren av ljudet var vid sin fulla medvetna personlighet. Så fort denne föll in i en lättare kontakt med sitt undermedvetna, och långt mer känsliga persongalleri, behövdes ingen förstärkning av ljudet.¹⁶⁵ En undermedveten viskning uppfattas alltså också undermedvetet. I ett brev till en redaktör, som insänt sina upplevelser av varsel med anledning av uppropet 1895, skriver Herrlin angående Lehmans teoretiska förklaring: ”Nåja, teorien duger måhända för försök på smärre distans, men svårligen för *egentlig telepati*.”¹⁶⁶ Med denna *egentliga telepati* åsyftar Herrlin de långa avståndens tankeöverföring vilken inte låter sig förklaras genom akustiska experiment och som inte är avhängig de fem sinnenas materiella sfär.

När det kommer till denna långväga tankeöverföring, tillgriper Herrlin i stället den monistiska tesen för att förklara sammankopplingen mellan två individers undermedvetna, precis som von Hartmann gjort. Genom att därefter likna den telepatiska förbindelsen vid ett telegrafsystem erbjuder Herrlin en mekaniskt förenklad och naturvetenskapligt försvarbar tes om vad som egentligen sker. Mottagarhjärnan tvingas helt enkelt att ”vibrera i samklang” med avsändarhjärnan precis som resonansen hos en anslagen sträng. ”På detta sätt skulle äfven telepatiens fenomen förlora sin mystiska karakter och blifva ett led i den mekaniska veldsförklaringens kedja”, säger Herrlin.¹⁶⁷ Det är tveksamt hur mycket denna förklaring skiljer sig från de mer mystiska teosofiska förklaringarna, varinom just en liknande resonansteori som förklaring till andlig kommunikation upptar en stor del. Också den leibnizinspirerade monistiska idén, såsom den framkommer hos von Hartmann och övertas av Herrlin, ligger nära det mystiska. Häri antyds att varje individs

¹⁶³ Herrlin, *Sjäslivets underjordiska värld*, s. 21

¹⁶⁴ Herrlin, *Sjäslivets underjordiska värld*, s. 22f.

¹⁶⁵ Experimenten finns beskrivna i Herrlin, *Sjäslivets underjordiska värld*, s. 27ff.

¹⁶⁶ Brev från Herrlin till Hedlund, 20/9 – 1895, S.A. Hedlunds samling, GUB, [min kursivering]

¹⁶⁷ Herrlin, *Sjäslivets underjordiska värld*, s. 25f.

undermedvetande skulle vara allförmännande och allomfattande – ”den andliga motsvarigheten till det fysiska sammanhanget mellan tingen.”¹⁶⁸ Allt är hos Herrlin besjälade av en livsande och allt hänger samman i en enhet.

Denna metafysiska övergripande tanke står i ganska bjärt kontrast till de mekaniska exempel Herrlin hämtar från telegraferingens och fysikens värld med paralleller till elektromagnetisk induktion och elektromagnetiskt överförbara tankevägor.¹⁶⁹ Telegrafanalogin verkar emellertid ha varit gångbar lång in på 1900-talet. I Bror Gadelius minnestal över Herrlin på dennes sextiofemårsdag 1935 refererar han till tankeöverföringen som en ständig anomali och hänvisar dess möjliga förklaring till telegraferingens funktionssätt.¹⁷⁰ Även Karadja använder telegrafmetaforen för att åskådliggöra sin spiritistiska uppfattning om hur mediet och dennes kommunikation med andarna fortgår. I inledningen till sin långa dikt *Mot Ljuset*, vilken Karadja uppger att hennes avlidne make skrivit genom henne, förklarar hon att dikten kommit till genom tankeöverföring, vilken fungerar på samma sätt som den ”nyuppfunna telegraferingen utan tråd”.¹⁷¹ Tankevibrationerna är hos Karadja vågor av elektricitet, vilka utväxlas mellan medium och avlidna individer enligt telegrafprincipen. Telegrafan tillhör naturvetenskapens upptäckter, vilka i sin tur tillhör framtiden. I Karadjas framställning blir på så vis även spiritismen analog med framtiden och naturvetenskapen och dess upptäckter endast ett verktyg, när det gäller att upptäcka den spiritistiska sanningen.

Karadja gör vidare en poäng av att den monistiska förklaringen till den långväga telepatin och den spiritistiska förklaringen av samma fenomen är så lika varandra. Överhuvudtaget ställer sig Karadja positiv till den monistiska metafysiska förklaringen av världens beskaffenhet och dess syn på kropp och själ som förenade. Karadja utökar den monistiska tesen att även omfatta förhållandet mellan ande och materia och förklarar på så sätt materialiseringsfenomenets möjlighet – med filosofisk tyngd.¹⁷² Erkännandet, att det förekommer tankeöverföring utan de fysiska sinnenas inblandning genom individernas sammanlänkning i det omedvetna, ser Karadja som en bekräftelse på den spiritistiska idén om kommunikation mellan ande och medium.¹⁷³ Karadja påpekar att den spiritistiska förklaringen till fenomenet, med utomstående intelligensers inblandning, är långt ”mindre förnuftsvidrig(t)” än von Hartmanns monistiska hypotes om ett omedvetet allvetande.¹⁷⁴ Den filosofiska monistiska förklaringen blir alltså för Karadja ett redskap att bekämpa Herrlins

¹⁶⁸ Herrlin, *Själslivets underjordiska värld*, s. 104

¹⁶⁹ Telepatin diskuteras i fysikaliska termer i Herrlin Axel, *Sjælelivets ubevidste verden*, Köpenhamn, 1905, s. 31ff. Fysikprofessor Janne Rydberg i Lund – en av uppoppets undertecknade – uppger ha intresserat sig för ämnet och bedrivit forskning kring tankeöverföring. Se Herrlin, *Sjælelivets ubevidste verden*, s. 119

¹⁷⁰ Gadelius, ”Några blad ur en ’minnesbok’”, s. 17

¹⁷¹ Karadja Mary, *Mot Ljuset*, Stockholm, 1901, s. 8

¹⁷² Karadja Mary, *Abend-affärens dokument*, s. 81

¹⁷³ Karadja, *Gemäle till docenten Herrlin*, s. 71

¹⁷⁴ Karadja, *Gemäle till docenten Herrlin*, s. 51

påstådda naturvetenskaplighet med. Det argument, som tillgripits för att skydda telepatianomalin från att förfalla till icke-naturvetenskapligt förklarbar, används i argumentationen som ett bevis på en icke-vetenskapligt rumsren förklaringsmodell från spiritisternas sida.

6. Avslöjanden

I diskussionen kring avslöjanden och juridisk tillräknelighet avtecknar sig de två systemen kanske ännu tydligare mot varandra än i diskussionen ovan. De flesta av Karadjas artiklar, liksom de spiritistiska artiklarna överlag, är försvarstal gentemot anklagelser, att de spiritistiska medierna skulle vara a) bluffmakare eller b) sinnessjuka. Ofta är det läkarvetenskapen som riktar den senare typen av påhopp mot medierna, precis som var fallet i den brittiska diskursen. De svenska förhållandena verkar emellertid ha varit något mildare än de brittiska, där tvångsinternering faktiskt förekom.¹⁷⁵ Bedrägerianklagelserna bortförklarades från spiritistiskt håll med hänvisning till den psykopatologiska definitionen av det omedvetna. Det omedvetna användes i den spiritistiska argumentationen som ett medicinskt preciserat tillstånd i vilket medierna inte kunde hållas ansvariga för sina handlingar. Medierna kunde under trance inte betraktas annat än som passiva verktyg, vilken förklaringsmodell man än åberopade. ”Ett medium, som faller i trans, liknar en man, som lämnar sitt hus med dörrar och fönster på vid gavel. Hvilken landstrykare som helst kan träda in, i fall ingen vän till ägaren finnes till hands för att hindra honom.” skriver Karadja i *Efteråt?* 1907.¹⁷⁶ Karadja drar vidare paralleller till hypnosen och Janets experiment för att ge större vetenskaplig legitimitet åt sitt försvarstal. Den hypnotiserade hålls av vetenskapsmännen inte moraliskt ansvarig för sina gärningar under hypnosen, då hypnotisörens vilja dominerar detta otillräkneliga offer. Samma sak måste även gälla mediet, om nu detta också befinner sig i ett omedvetet tillstånd. Det är alltså den medicinska förklaringsmodellen till det omedvetna, som används för att rättfärdiga att medierna inte kan hållas ansvariga för sina handlingar under seansen och alltså heller inte kan anklagas för fusk.

6.1 Två exempel – Fru Rothe och Fru Abend

Under 1900-talets första år förekom två fall av avslöjade medier, vilka Karadja i sin argumentation tog strid för att försvara. Herrlin utgjorde hennes polemiska motpart i bägge fallen. Karadjas behandling av fallen liknar varandra mycket. I båda fallen koncentrerar sig Karadja på att förminska

¹⁷⁵ .¹⁷⁵ I *Efteråt?* nr 166 berättas exempelvis om en svensk man som efter andeumgänge blivit förklarad sinnessjuk av sin läkare varpå mannen anmält detta till justitieombudsmannen – och fått rätt. Osignerad artikel, ”Andeskåderi eller sinnessjukdom?”, *Efteråt?*, 1905:166, s. 40ff.

¹⁷⁶ Karadja, ”Tal till Lyceum-Klubben i London i mars 1907, *Efteråt?*, 1907:193-194, s. 83

medierna till stackars utlämnade kvinnor, som kontrasteras mot de hårdnackade vetenskapsmännen och den ”vetenskapliga tortyr” dessa spiritistiska offer blivit utsatta för.¹⁷⁷

6.1.1 *Fallet Fru Rothe*

Det första försvarstalet gällde det så kallade ”blomstermediet” Anna Rothe från Sachsen och en seans Karadja bevistat i Paris år 1901. ”Blomstermediets” paradnummer var ”apporter” – det vill säga materialisationer hämtade till seansrummet från andra ställen. Fru Rothe apporterade ofta daggfärska blommor, frukter och ibland tillhörigheter från någon av seansdeltagarnas hem. Vid seansen, som refereras av Karadja, var Fru Rothe kontrollerad av vetenskapsmän och insydd i en säck med ett sigill för att förhindra självorsakade fenomen. Trots att alla de villkor, som utgått från vetenskapsmännen tillfredsställes gång på gång före de lyckade apporterna, lät sig inte vetenskapsmännen övertygas, skriver Karadja. Till slut fick fru Rothe i det närmaste klä av sig naken för att förhindra att hon kunde plocka upp något ur klädedräkten. Men även ” (u)nder dessa omständigheter materialiserades *fem stora apelsiner och ett hundratal daggstänkta blommor.*”¹⁷⁸ Inte heller detta gjorde emellertid vetenskapsmännen övertygade. Karadja förfärad sig i referatet över vetenskapsmännens oärlighet och frågar sig om inte ”(d)en jesuitiska satsen – ’ändamålet helgar medlen’ synes på god väg att blifva ett akademiskt valspråk...”.¹⁷⁹ Karadja efterlyser den vetenskapliga förklaring som, utan att erkänna andars inblandning, kan förklara daggbestänkta hortensior och tulpaner, ja till och med blommor innehållande isbitar stora som ärtor efter timplånga seanser i varma rum; eller hur en handfull friskt gräs kunde materialiseras i ett i övrigt snötäckt Berlin.¹⁸⁰ Fru Rothe upplyftes i argumentationen som ett exempel på hur ett oskyldigt och hjälplöst medium blivit behandlat i vetenskapsmännens naturvetenskapliga hegemoni. Mediet omtalas som Karadjas ”syster i Kristus”¹⁸¹, och i den retoriska polariseringen mellan ont och gott framställs vetenskapsmännen som antikrist, fast i det materiella och stelbent logiska.

I sitt svar ironiserar Herrlin över Karadjas val av martyr. Fru Rothes mediumskap hade en kort tid, innan denna argumentation utspelade sig, blivit föremål för en tjock juridisk avhandling. Med hänvisning till denna akademiska utredning förkastar Herrlin Karadjas ”syster i Kristus”.¹⁸² Enligt avhandlingen ska fru Rothes bana ha börjat i den mer traditionella skolan med

¹⁷⁷ Karadja, *Gemmåle till docenten Herrlin*, s. 14

¹⁷⁸ Karadja, *Gemmåle till docenten Herrlin*, s. 16f.

¹⁷⁹ Karadja, *Gemmåle till docenten Herrlin*, s. 18

¹⁸⁰ Karadja, *Gemmåle till docenten Herrlin*, s. 19

¹⁸¹ Osignerat referat av en av Karadja skriven artikel införd i den engelska tidskriften *Light*. Delar av artikeln citeras i *Efteråt?*, 1901:125, s. 157

¹⁸² Denna avhandling ska ha skrivits av en dr. jur. Erich Bonn i Breslau 1901. Herrlin, *Svar till Prinsessan Karadja*, s. 15

andeseanser, varefter fru Rothes karriär tog en ny vändning år 1894. Detta efter två skandalösa avslöjanden där mediet bland annat blivit fotograferat med en docka gjord av en filt med påsmetad floroscerande färg. Efter denna incident koncentrerade sig i stället fru Rothe på att apportera blommor och små nipper vilka ”någon gång till och med burit handelsfirmans lapp”.¹⁸³ Att fru Rothes verksamhet är bedräglig, är Herrlin fullständigt övertygad om. Inte ens när det gäller de daggbestänkta blommorna viker han en tum utan förkastar Karadjas så kallade bevis med följande uttalande; ”Att isbiten i ett fall var stor som en ärt vid slutet af en séance, bevisar endast, att den troligen varit stor som ett dufägg vid séancens början”.¹⁸⁴

6.1.2 Fallet Fru Abend

Det andra fallet av bedrägeri, som förekommer i argumentationen mellan Herrlin och Karadja, är fallet Fru Abend, också hon ett kringresande medium från Tyskland. Karadja publicerade 1902 ett häfte, *Abend-affärens dokument*, som består av ett utlåtande från prinsessan, vilket tar formen av ett försvarstal. Häftets resterande sidor består av trettiofem nedtecknade, och av Karadja insamlade, ögonvittnesskildringar från seansdeltagarna vid två skilda seanstillfällen med Fru Abend i oktober 1901. För att få ökad retorisk skärpa i sin argumentation har Karadja, liksom häftets titel låter ana, liknat fallet Abend med den vid tiden aktuella Dreyfussaffären. Samma skandal som utspelade sig då Dreyfuss blev justitiemördad, händer nu i Sverige – med ett stackars försvarslöst medium. Pressen utpekas som den värsta boven i dramat då den, genom att döma mediet ohört, moraliskt har försökt mörda kvinnan i fråga. Fru Abend görs till en värnlös och utlämnad stackars kvinna i främmande land. Den lilla skaran av spiritister polariseras mot den upptornade övermakten, som urskillningslöst, och med vilka medel som helst, vill krossa de få men tappra sanningssägarna.¹⁸⁵

Olyckligtvis hade tjänsteflickan hos den värdinna i Köpenhamn, en professorskan Etlar, där fru Abend var gäst under seansturnén, av någon anledning genomsökt Abends koffert och därvid funnit tvivelaktiga ting som slöjor och tyllbitar samt andra suspekta saker att resa med. Enligt Karadja var dessa tyllbitar och slöjor sådant som apporтерats under seanser, vilka fru Abend av känslomässiga skäl inte velat göra sig av med av. Slöjan ska exempelvis vid en seans, ha materialiserats tillsammans med fru Abends döda syster.¹⁸⁶ Samma slöja, påstår Karadja vidare, blev dessutom sönderklippt av professorskan Etlar och utdelad som undersökningsmaterial till ”tacksamma anti-spiritister” som Axel Herrlin.¹⁸⁷

¹⁸³ Herrlin, *Svar till Prinsessan Karadja*, i: *Själslivets underjordiska värld*, s. 15f.

¹⁸⁴ Herrlin, *Svar till Prinsessan Karadja*, s. 17

¹⁸⁵ Karadja, *Abend-affärens dokument*, s. 5ff.

¹⁸⁶ Karadja, *Abend-affärens dokument*, s. 15ff.

¹⁸⁷ Karadja, *Abend-affärens dokument*, s.25

Bland de trettiofem ögonvittnesskildringarna som finns samlade i häftet är en övervägande del författade av kvinnor ur överklassen. Flertalet deltagare är övertygade om de materialiserade andarnas äkthet. Men det finns ett referat av det bevitnade skeendet som på grund av sin sakliga och korthuggna framställning utmärker sig, och denna skildring är undertecknad Algot Ruhe. Författaren och tandläkaren Algot Ruhe var Herrlins utsände i Stockholm, som av Herrlin fått i uppdrag att bevista seansen med fru Abend i syfte att avlägga rapport till Herrlin, som själv, på grund av sitt dåliga rykte i spiritistiska kretsar, inte blev insläppt vid seanserna utan befann sig i Lund. Herrlin påpekar i brev till Ruhe med anvisningar om hur han bör bete sig, att han absolut inte får röja att han känner Herrlin – eftersom han då skulle nekas tillträde på grund av Herrlins anti-spiritistiska associationer.¹⁸⁸ Ruhe får instruktioner att noggrant - med kikare - iaktta allt som sker och i synnerhet det, som involverar herr Abend, vilken följde med sin fru på seanserna och fungerade som impresario eller medhjälpare till henne. Herrlin uppmanar Ruhe att försöka få tag i en bit av tyllslöjan, vilken han vet kommer att dyka upp som en av fru Abends specialiteter och sända den till honom för undersökning.¹⁸⁹ Herrlin är naturligtvis ute efter empiriska bevis för bedrägeri. Ruhe har funnit ett sådant i sin rapport om mediets stinkande lukt. Herrlin förklarar i ett brev för Ruhe, att stanken kommer av en kemisk reaktion mellan mediets svett och ett självlysande smink, som används av medier - *Balmains Luminous Powder* - vilket innehåller olika svavelföreningar och vilka i förening med transpiration ger upphov till ett svavelväte. Detta är en slutsats Herrlin kommit fram till genom laboratorieexperiment.¹⁹⁰ Ruhe instrueras att minutiöst rapportera alla detaljer av seansen. Dessa detaljer skulle sedan memoreras av Herrlin och fungera som jämförelsematerial, då Herrlin själv skulle sitta med vid en seans med fru Abend i Köpenhamn någon vecka senare. Det är just denna seans som blir föremål för det slutgiltiga avslöjandet av fru Abend och som gett upphov till Karadjas häfte.

Spiritisterna hade en rikt utvecklad argumentationsflora att tillgripa för att förklara, varför personer som Herrlin inte borde få tillträde till seanserna. Återigen är det mediets bräckliga konstitution och offersituation som åberopas. För det första pekas sådana personer, som tvivlar på spiritismens andehypotes, ut som ”etiskt outvecklade” varelser. Dessa tvivlare bär med sig låga, mörka andar, vilka skrämmer bort de goda, som annars skulle ha materialiserat sig genom mediet. Om mediet håller seans inför deltagare, som sitter och tänker illvilliga saker om spiritismen och koncentrerar sig på att leta efter fusk i mediets förfarande, kan mediets sänkta telepatiska gard och höjda sensitivitet påverkas så mycket av dessa negativa tankar att mediet – genom en telepatisk

¹⁸⁸ Brev från Herrlin till Algot Ruhe, 11/10 – 1901, Ep. R10:5, KB

¹⁸⁹ Brev från Herrlin till Algot Ruhe, 14/10 – 1901, Ep. R10:5, KB

¹⁹⁰ Brev från Herrlin till Algot Ruhe, 27/10 – 1901, Ep. R10:5, KB

process – börjar omsätta dessa tankar i handling. Anti-spiritister vid seanser kan därför framkalla fusk!¹⁹¹ Alla seansdeltagare måste således vara positivt inställda till andehypotesen och materialisationerna redan på förhand, annars kommer seansen inte att kunna genomföras på ett ärligt och givande sätt. En liknande förklaring, som även den involverar mediets bräcklighet och ökade känslighet, ges till frågan om varför mediet måste sitta i ett avgränsat tält, ett så kallat kabinett, skilt från publiken. En materialisation uppges av Karadja rent praktiskt gå till så, att en fluid, en ånga, strömmar ur mediet och därefter materialiseras utanför dennes kropp. Först när detta skett, ger sig den materialiserade anden ut på scenen utanför kabinettet och interagerar med publiken. Vid denna process uppges mediet vara så känsligt, att det inte skulle klara av att ett stort antal ögonpar riktades mot dess kropp. Dessa ”hungriga, sugande” blickar skulle, förutom att åsamka mediet stora plågor, dessutom tillintetgöra den magnetiska utstrålningen och hindra anden att anta fast form. En absolut harmonisk seanscirkel, det vill säga en bestående av redan spiritistiskt troende människor samt en hemlig alkov för mediet att verka i - det vill säga ett rum utan insyn - behövs alltså för en lyckad seans utan fusk.¹⁹²

6.2 Mediets tillräknelighet

Karadja erkänner att alla medier någon gång under sitt liv varit utsatta för onda andars inflytande, vilka tvingat dem att fuska och vara oärliga. Men, frågar Karadja, är det inte viktigt att veta om detta avslöjade medium varit i medvetet tillstånd eller i omedveten trance, innan man dömer henne som missdådare? Är mediet inte den bestulne, offret som blivit av med sin fria vilja, i stället för att vara tjuven – som bör bestraffas? Precis som den hypnotiserade kan väl mediet i detta omedvetna tillstånd inte hållas moraliskt ansvarigt för sina handlingar?

Dessa argument vittnar om hur insatt Karadja var i den psykiska forskning som bedrevs med intressen i subjektets moraliska konstitution och som blickade ut mot rent juridiska spörsmål. Själv hade Karadja en teori om, att det hon kallar ”omotiverade brott” - som exempelvis kleptomani-, kan förklaras med att brottslingen vid dessa tillfällen stått under låga andars ”hypnotiska inflytande”. Så kallade ”svaga karaktärer” har naturligtvis lättare att falla i sådana andars våld. Denna förklaring delar hon enligt egen uppgift med övriga spiritister.¹⁹³ Den vetenskapliga definitionen av begreppet har här förflyttats till ett juridiskt och moraliskt område. Även Herrlin verkar ha stått osäker inför frågan om medierna kunde hållas moraliskt ansvariga för sina handlingar, sitt fuskande, då de befann sig i trancetillstånd. Herrlin hyste en patologisk

¹⁹¹ Karadja Mary, Om s.k. ”afslöjanden”, *XX:e Seklet*, 1902:3, s. 90ff.

¹⁹² Karadja, *Abend-affärens dokument*, s. 77ff.

¹⁹³ Karadja, *Genmäle till docenten Herrlin*, s. 40

uppfattning om medierna, det vill säga han såg dem som psykiskt sjuka människor, och som sådana kunde de rent medicinskt betraktat inte hållas skyldiga. Således borde de heller inte kunna avfärdas som fuskare. En sådan generalisering tog faktiskt också Herrlin, trots sin antispiritistiska mission, avstånd från. Herrlins naturvetenskapliga och psykologiskt filosofiska subjektspositioner står här i motsats till hans spiritismkritiska. Han kan därför inte odelat kritisera spiritismen utan tvingas att ta hänsyn till de vetenskapliga förklaringsmodeller han bekänt sig till, och som nu – via Karadjas skickliga argumentation – får motsatt verkan för honom och för den experimentalpsykologiska argumentationens hegemoni.

6.3 Sammanfattning och avslutande utblick

I argumentationen mellan Herrlin och Karadja kan man se hur flera olika förklaringsmodeller till det omedvetna aktiveras. Herrlins begreppsdefinition är en syntes av en psykopatologisk medicinsk och en metafysisk monistisk förklaring. Dels utgår han från Janets definition av den psykiskt svaga organismen, som lider under fragmentariserande personlighetsklyvning. Det omedvetna ryms enligt denna förklaring inom människan själv. Men för att även kunna förklara den långväga telepatin och varselhallucinationerna tar Herrlin von Hartmanns monistiska teori om det metafysiska Omedvetna till hjälp. Hans sammanlagda teoribygge rör sig på så sätt utanför det materiellt åtkomliga naturvetenskapliga området. Denna metafysiska ad hoc-manöver uppmärksammas av Karadja, som använder den för att peka på att det inte föreligger så särskilt stora skillnader mellan Herrlins förklaringsmodell och hennes egen. I stället ser hon Herrlins monistiska resonemang om individernas sammanlänkning genom en världsande som ett erkännande för den spiritistiska andeteorin. Herrlins monistiska tillägg används av Karadja för att peka på den inkonsekvens, som följer på en sammanfogning av en metafysisk, andlig teori med en logisk, naturvetenskaplig. På så sätt använder hon paradoxen, som ligger inbäddad i det experimentalpsykologiska projektet, som ett bevis för att det experimentalpsykologiska teoribygget är ovetenskapligt.

I frågan om mediets juridiska tillräknelighet aktualiseras också paradoxen. Karadja tillägnar sig den psykopatologiska nivån i Herrlins argumentation och lyckas på så vis visa på, att medier inte kan hållas ansvariga för det som händer, medan de befinner sig i trance. På så vis kan hon rentvå sina systrar i mediumsskapet, som anklagats för bedrägeri. Även Herrlin tvingas ställa sig kluven inför detta faktum. Herrlin står med ena benet i en naturvetenskaplig metodik och ett naturvetenskapligt legitimeringsbehov. Med det andra befinner han sig i en metafysiskt tillåtande humanvetenskap. Detta märks tydligt i argumentationen, vilken genomsyras av inkonsekvenser och motsägelser. Den experimentalpsykologiska diskursen framstår som vetenskapligt instabil i mötet med spiritisterna. Den hegemoni, som eftersträvas i vetenskaplighetens namn, låter sig inte uppnås,

eftersom förklaringarna och hypoteserna den stödjer sig på hämtats från olika typer av vetenskapliga diskursordningar: ett essentiellt spekulativt och ett logiskt tillslutet system. Samma slitning ryms även inom Herrlins subjekt. I denna pilotstudie har källmaterialet främst aktualiserat hans position inom det medicinskt naturvetenskapliga fältet - med vilken han söker naturvetenskaplig legitimering - och hans position inom det humanvetenskapligt filosofiska - med vilken han erkänner ande, espri och mystik inom den mänskliga varelsen och vetenskapen om henne. Två positioner som krockar och ger upphov till disharmoni. Men även hans position som spiritistmotståndare får svårighet att göra sig gällande, då den ställs inför frågan om mediets tillräknelighet. Det som frammanar denna disharmoni är strävan efter att minska avståndet mellan empiri och teori i syfte att uppnå det som i min undersökning växelvis betecknats genom begreppen identitet, hegemoni, sanning, vetenskaplighet eller makt. I min begreppsanvändning har gränsen mellan subjekt och diskurs grumlats. Detta anser jag styrker en föreställning om att diskursen låter sig studeras genom subjektet och vice versa. Därför vill jag hävda att åtkomstpunkten för ett studium av den experimentalpsykologiska diskursen kan öppnas genom studiet av Axel Herrlin. Inbyggt i denna hypotes finns övertygelsen om att ett noggrannare och mer detaljerat studium av Herrlins subjekt kommer att leda till en mer preciserad bild av diskursen. Kanske öppnar sig helt nya relationer och dimensioner som visar sig ha oväntade konsekvenser för diskursens utformning? Vilka källor finns kvar att upptäcka som kan bidra till kartläggningen av den?

Såhär i slutfasen av arbetet är det som vanligt bara att konstatera att frågorna som återstår att besvara hopat sig. Vilka subjektpositioner har aktiveras och ställs mot varandra inom de övriga områden, som jag relaterat den experimentalpsykologiska diskursen till och som inte rymts i denna undersökning? Uppstår samma typer av motsättningar även inom dessa? Eller aktiveras andra relationer, som formar den experimentalpsykologiska diskursen på andra sätt? För att besvara denna typ av frågor krävs att man följer jakten på en ständigt undflyende hegemonisk objektiv andlighet och frilägger de paradoxer som gömmer sig i källorna till denna jakt. En typ av vetenskapsteoretisk och vetenskapshistorisk kartläggning av maktens, vetenskapens, paradoxernas och hegemonins område som hittills är besvärande marginaliserat i svensk forskning.

7. Litteratur- och källförteckning

Otryckta källor:

Lunds universitetsbibliotek (LUB)

- Samling Herrlin, A.
- Lnr 20, [Petrén, A.]
- Samling Liljeqvist, P.E.
- Samling Larsson, H.
- Samling Wulff, F.A
- Samling Nilsson, M.P.

Göteborgs universitetsbibliotek (GUB)

- Gustav af Geijerstams samling, H56:12
- S.A. Hedlunds samling

Kungliga Biblioteket (KB)

- August Strindbergs samling, SgNM, ODbil
- Algot Ruhes samling, Ep. R10:5

Otryckt litteratur:

Goysdotter Moa, *En telefonförening i det absoluta. Om Eduard von Hartmanns filosofi och de paranormala fenomenens förklaring*, opublicerad uppsats, Institutionen för idé- och lärdoms historia, Lunds universitet, ht 06

Tryckta källor:

Bager-Sjögren Johan, *Sanndrömmarna och deras vetenskapliga förklaring*, Stockholm 1896

Carlsson Carl Alexander, *Förteckning öfver litteratur angående spiritism och spiritualism samt några föregångare jämte biografiska och bibliografiska anteckningar*, Stockholm, 1902

Dansk biografisk leksikon, - uppslagsord Lehman, band 8

Gadelius Bror, *Det mänskliga själslivet i belysning av sinnesjukläkarens erfarenhet. Grundlinjer till en allmän psykiatri*, Stockholm, 1921

Gadelius Bror, *Skapande fantasi och sjuka skalder*, Stockholm, 1927

Gadelius Bror, ”Några blad ur en ’minnesbok’ tillägnade min gamle vän Axel Herrlin på hans 65-årsdag” i *Festskrift tillägnad Axel Herrlin den 30 mars 1935. Studier och uppsatser överräckta på sextiofemårsdagen av kolleger, lärjungar och vänner*, Lund 1935

Handlingar rörande tillsättandet av professuren i psykologi och pedagogik vid Lunds universitet, Lund, 1911

Hartmann Eduard von, *Spiritismen. Studier*, 1886 (1885)

Hartmann Eduard von, *Verldsprocessens väsen eller Det omedvetnas filosofi*, Stockholm, 1877(1:a)

Herrlin, Axel, *Studier av Nicolaus af Cues filosofi med särskildt anseende på dess historiska betydelse*, Lund, 1892

Herrlin Axel, ”Grundlinjer till föreläsningar i Psykologi” i: *Sommarkurserna i Lund 1900*, Lund, 1900

Herrlin Axel, *Själslivets underjordiska värld. Med svar till Prinsessan Karadja*, Malmö, 1901

- Herrlin Axel**, *Snille och själssjukdom*, Lund, 1904
- Herrlin Axel**, *Tillräknelighet och själssjukdom. Till straffrättens filosofi*, Lund, 1904
- Herrlin Axel**, *Filosofi och fackvetenskap*, Lund, 1905
- Herrlin Axel**, ”Spiritismen i historisk belysning” Särtryck ur *Dansk Tidskrift*, Köpenhamn, 1905
- Herrlin Axel**, *Sjaelslivets ubevidste verden*, Köpenhamn, 1905
- Herrlin Axel**, *Besvärsskrift rörande Större akademiska konsistoriets förslag för återbesättande af professuren i praktisk filosofi vid Lunds universitet. Med bilagan: Protokoll hållet vid sammanträdet med det större konsistoriet den 13 December 1905*, Lund, 1906
- Herrlin, Axel**, *Pedagogiken och dess studium. Utvecklingslinjer*, Stockholm, 1908
- Herrlin Axel**, *Själsbegreppets utveckling i myt och vetenskap*, Göteborg, 1908
- Herrlin Axel**, *Minnet och dess pedagogiska problem*, Stockholm, 1909
- Herrlin Axel**, ”Psykologiens utveckling till exakt vetenskap”, särtryck ur *Psyke*, Uppsala, 1912
- Herrlin Axel**, *Från sekelslutets Lund*, Lund, 1936
- Karadja Mary**, *Det sjätte sinnets uppodling*, Stockholm, 1900
- Karadja Mary**, *Spiritistiska fenomen och Spiritualistiska vyer*, Stockholm, 1900
- Karadja Mary**, *Mot Ljuset*, Stockholm, 1901
- Karadja Mary**, *Genmäle till docenten Herrlin*, Stockholm, 1901
- Karadja Mary**, *Abend-affärens dokument*, Stockholm, 1902
- Karadja Mary**, *Fortidens therapeuter. Föredrag hållet inför psycho-therapeutiska sällskapet i London*, Stockholm, 1910
- Larsson Hans**, *Intuition. Några ord om diktning och vetenskap*, Stockholm, 1892
- Larsson Hans**, ”Per Axel Samuel Herrlin”, *K. Humanistiska Vetenskapssamfundets i Lunds Årsberättelse 1937 – 1938*, Lund, 1938
- Rosenius Paul**, *De Unga Gubbarne*, Stockholm, 1909
- Rubenson Olof**, *Nutidens andeverld. Spiritistiska studier, skildringar och avslöjanden*, Stockholm, 1889
- Smith L.O.**, *Memoarer*, Karlskrona, 1913
- Strindberg August**, *Samlade skrifter av August Strindberg. Tjugoåttonde delen. Inferno och Legender*, Stockholm, 1914 (1897)
- Svenska Män och Kvinnor** – uppslagsord Herrlin och Karadja
- Under lundagårds kronor*, band 1 – 4, Lund, 1918, 1921, 1955, 1957
- Wundt Wilhelm**, *Der Spiritismus. Eine sogennante wissenschaftliche Frage. Offener Brief an Herrn Prof. Dr Hermann Ulrici*, Leipzig, 1879

Tidskrifts- och tidningsartiklar:

Ur XX:e Seklet:

- Kadadja Mary**, ”XX:e Seklets program”, *XX:e Seklet*, 1902:1
- Karadja Mary**, ”Om s.k. ’afslöjanden’”, *XX:e Seklet*, 1902:3
- Karadja Mary**, ”Bovigny spiritualistkoloni”, *XX:e Seklet*, 1904:10
- Karadja Mary**, ”Om läkare – och läkareansvar”, *XX:e seklet*, 1905:3

Ur Efteråt? Tidskrift för spiritism och därmed beslägtade ämnen:

- Signaturen A....e, ”Tankar rörande det s.k. dolda eller sublimina Jaget”, *Efteråt?*, 1901: 122
- Osignerat referat av en av Karadja skriven artikel införd i den engelska tidskriften *Light*, *Efteråt?*, 1901:125
- Signaturen H-n i en rescension av *Sjäslivets underjordiska värld*, *Efteråt?*, 1901:127
- Notis i *Efteråt?*, 1903:151
- Osignerad artikel, ”Andeskåderi eller sinnessjukdom?”, *Efteråt?*, 1905:166
- Karadja Mary**, ”Tal till Lyceum-Klubben i London i mars 1907”, *Efteråt?*, 1907:193-194

Ur Sydsvenska Dagbladet Snällposten:

- Herrlin Axel**, ”Emanuel Swedenborg. En studie”. Artikelserie i *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* i sex delar hösten 1903; 2:a, 9:e, 16:e, 32:e, 30:e augusti och 6:e september.
- Herrlin Axel**, ”Filosofien som skolämne”, artikel i *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 12:e juli, 1905

Referenslitteratur:

- Arnold Alfred**, *Wilhelm Wundt – sein philosophisches System*, Berlin, 1980
- Wetterberg Christina Carlsson & Blomqvist Göran (red):** *Kvinnor vid Lunds universitet*, Lunds Universitetshistoriska sällskap, Lund, 2000
- Brandell Gunnar**, *Strindberg - ett författarliv. Tredje delen, Paris - till och från 1894 - 1898*, Stockholm, 1983
- Brandon, Ruth**, *The spiritualists. The Passion for the Occult in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, London, 1983
- Brante Thomas**, *Vetenskapens struktur och förändring*, Karlshamn, 1981
- Brante Thomas**, *Paradigmat teorins relevans för samhällsvetenskaperna*, Roskilde, 1984
- Bynum, W.F.**, ”Themes in British Psychiatry, J.C. Prichard (1785 – 1848) to Henry Maudsley (1835 – 1918)”, s. 225 – 240 i: Ruse Michael (ed), *Nature Animated. Historical and Philosophical Case Studies in Greek Medicine, Nineteenth-Century and recent Biology, Psychiatry and Psychoanalysis. Papers deriving from the third international conference on the history and philosophy of science*, Montreal, Canada, 1980. Vol II, Dordrecht, 1983

Clark, Michael J., "The Rejection of Psychological Approaches to Mental Disorder in Late Nineteenth-Century British Psychiatry", s. 271 – 301 i : Scull Andrew (ed.), *Madhouses, Mad-doctors, and Madmen. The Social History of Psychiatry in the Victorian Era*, London, 1981

Collin Finn och Kóppe Simo, *Humanistisk vetenskapsteori*, Viborg, 2003

Ekström Anders, "Förväntningshorisonter, ca 1870 - 1920" i : Widmalm Sven (red), *Vetenskapsbärarna. Naturvetenskapen i det svenska samhället, 1880 - 1950*, Södertälje, 1998

Elmgren John, *Pierre Janets psykologi*, Falun, 1953

Eriksson, Gunnar, *Kartläggarna. Naturvetenskapens tillväxt och tillämpningar i det industriella genombrottets Sverige 1870 - 1914*, Umeå, 1978

Fehrman Carl, Håkan Westling och Göran Blomqvist, *Lärdomens Lund. Lunds universitets historia 1666 – 2004*, Lund, 2004

Foucault Michel, *Vetandets arkeologi*, Smedjebacken, 2002 (1969)

Foucault Michel, "Vad är en författare?", "Qu'est-ce qu'un auteur?" i *Bulletin de la Société française de Philosophie*, 1969 i: Entzenberg Hans & Hansson Cecilia (red), *Modern litteraturteori. Från rysk formalism till dekonstruktion. Del 2*, Lund, 1991

Foucault Michel, *Diskursens ordning: installationsföreläsning vid Collège de France den 2 december 1970*, Stockholm/Stehag, 1993

Goysdotter Moa, *En naturlag skriven av Honom som evigt sig förbarmar - om de svenska spiritisternas försök att legitimera sig vetenskapligt under 1800-talets sista decennium*, kandidatuppsats, Historiska institutionen, Lunds universitet, vt 05

Gustafsson Torbjörn, "Liv och vetenskap: Varianter på kritiken av naturvetenskaperna vid 1900-talets början" i Widmalm Sven (red), *Vetenskapsbärarna. Naturvetenskapen i det svenska samhället, 1880 - 1950*, Södertälje, 1998

Hammar Inger, "'Lund är så ytterligt konservativt...'. Kvinnliga studenter söker tillträde till Alma Mater" i: Wetterberg Christina Carlsson & Blomqvist Göran (red.), *Kvinnor vid Lunds universitet*, Lunds Universitetshistoriska sällskap, Lund, 2000

Harding Gösta, *Tidig svensk psykiatri: de tre första psykiatriprofessorerna i Stockholm 1861 - 1902 Öhrström, Björnström, Hjertström och grunden för deras verksamhet*, Lund, 1975

Haupt Edward J., "Laboratories for experimental psychology. Göttingen's ascendancy over Leipzig in the 1880's", i: Rieber, Robert W. och Robinson, David K. (ed), *Wilhelm Wundt in history. The Making of a Scientific Psychology*, New York, 2001

Heidegren Carl-Göran, *Johan Jakob Borelius. Den siste svenske hegelianen*, Stockholm/Stehag, 1995

Heidegren Carl-Göran, *Det moderna genombrottet i nordisk universitetsfilosofi 1860 – 1915*, Riga, 2004

Jonsson Kjell, *Vid vetandets gräns. Om skiljelinjen mellan naturvetenskapen och metafysik i svensk kulturdebatt 1870 – 1920*, Lund, 1987

Jülich Solveig, "Fotografering av det osynliga. Vetenskap, ockultism och röntgenstrålar kring sekelskiftet 1900", *Lychnos*, 2002

Kuhn Thomas S., *De vetenskapliga revolutionernas struktur*, Falun, 1997(1962)

Laclau Ernesto & Mouffe Chantal, *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, London/New York, 1985

- Laclau Ernesto**, *New Reflections of the Revolutions of our Time*, London, 1990
- Lagercrantz Olof**, *Dikten om livet på den andra sidan : [en bok om Emanuel Swedenborg]*, Stockholm, 1996
- Lindberg Leif & Berge, Britt-Marie (red.)**, *Pedagogik som vetenskap - vetenskap som pedagogik*, Lund, 1988
- Lindberg Leif**, *Professorstillsättningar. Sakkunniga, professorstillsättningar och professurer i pedagogik 1910 - 1998*, Växjö, 2005
- Luttenberger Franz**, *Freud i Sverige. Psykoanalysens mottagande i svensk medicin och idédebatt 1900 – 1924*, Uppsala, 1988
- Madsen K.B.**, *Psykologins utveckling. Från spekulativ filosofi till experimentell vetenskap*, Köpenhamn, 1970
- Madsen, K.B.**, *Psykologiens historie i ett videnskapsteoretisk perspektiv. Bind 1: Tiden indtil ca. 1945*, Köpenhamn, 1986
- Masterman Margret**, "The nature of a paradigm" i: Lakatos Imre & Musgrave Alan (ed.) *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge, 1970
- Nilsson Ingemar & Bärmark Jan**, "Forskning om det övernaturliga. Från spiritism till ESP-fenomen" i: Ambjörnsson Ronny (red.), *Idé och Lärdom*, Lund, 1972
- Nilsson Ingemar**, *Själens i laboratoriet. Vetenskapsideal och människosyn i den experimentella psykologins framväxt*, Lund, 1978
- Odén Birgitta**, "Det moderna historisk-kritiska genombrottet i svensk historisk forskning" *Scandia* 1975:1, s. 5 - 29
- Oppenheim Janet**, *The other world. Spiritualism and psychical research in England, 1850 - 1914*, Cambridge University Press, 1985
- Owen Alex**, *The darkened room. Women, Power and Spiritualism in Late Victorian England*, London, 1989
- Rieber, R.W. (ed.)**, *Body and Mind. Past, Present and Future*, Academic Press, London/New York, 1980
- Rieber, Robert W. och Robinson, David K. (ed.)**, *Wilhelm Wundt in history. The Making of a Scientific Psychology*, New York, 2001
- Sanner Inga**, *Att älska sin nästa såsom sig själv. Om moraliska utopier under 1800-talet*, Stockholm, 1995
- Saussure Ferdinand de**, *Kurs I allmän lingvistik*, Staffanstorps, 1970
- Smith Gudmund**, *Vignetter ur psykologiska institutionens historia*, Lund, 1993
- Stolt, Carl-Magnus**, "Varför fick Freud aldrig Nobelpriset? En vetenskapsteoretisk studie om Sigmund Freud, Bror Gadelius och mötet mellan humanvetenskap och naturvetenskap i medicinen.", *Svensk medicinsk tidskrift*, 2000:4, s. 75 - 115

